

«Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε...»

Σὲ στιγμὲς πολιτικῆς ἀβεβαιότητος καὶ προσωπικῶν ἀναζητήσεων, τὸ νὰ προστρέχεις στὸν Διονύσιο Σολωμό, ὡς ἐνδόμυχο καταφύγιο ἀλλὰ καὶ ὀρμητήριο γιὰ ἀνάταση ζωῆς καὶ πνευματικῆς διορατικότητος, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ συνήθεια καὶ τὴν θεωρεῖς ὡς ἐσωτερικὴ παρόρμηση πρὸς τὸν ποιητὴ· ἀπλώνεις τὸ χέρι σου καὶ παίρνεις τὸ βιβλίον, σὲ στιγμὲς διαλογισμοῦ καὶ ἐνδοσκοπήσεως, τότε, ἀνοίγοντάς το, βλέπεις ὅτι, διαβάζοντας ἢ ἀπαγγέλοντας μᾶλλον λίγες στροφές ἔστω, ξαλαφρώνεις ἀρκετὰ ἀπ' τὴν πίεση τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, τῶν ὅποιων ἡμερῶν, ἀπ' τὸ βάρος τους μέσα σου. Τὸ ἔχει κάνει τόσες φορές αὐτό, ὥστε δὲν γίνεται πλέον συνειδητὰ, παρὰ αὐθόρμητὰ, «ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ Σολωμοῦ», σκέπτεσαι, καὶ ἔχει ἔρθει πράγματι κάθε φορά, ὅπως διαπιστώνεις ἐκ τῶν ὑστέρων...

Ἔτσι κύλησαν τὰ χρόνια καὶ οἱ προσωπικὲς ἐνδοσκοπήσεις, μὲ τὸν ἐθνικὸ ποιητὴ δίπλα σου καὶ τοὺς στίχους του τονωτικὲς ἐνέσεις, ἀπ' τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν», «Εἰς τὸν Μάρκο Μπότσαρη», εἰς τοὺς «Ελεύτερους Πολιορκημένους», εἰς τὴν «Καταστρροφὴ τῶν Ψαρῶν», εἰς τὸν «Λάμπρο» καὶ εἰς τὸν «Κρητικό», εἰς τὰ λυρικά του, εἰς τὰ πεζὰ του, «Ὁ Διάλογος», «Ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυθος». Μὲ τὸν καιρὸ ἀντιλήφθηκες ἢ μᾶλλον χώνεψες μέσα σου, ὅτι ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἦταν γιὰ σένα κάτι παραπάνω ἀπ' τὸν γενάρχη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας· ἔγινε σταδιακὰ ὅτι εἶναι ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ γραμματεία, γιὰ τὸ γένος· εὐκόλα περνοῦσες ἀπ' τὸν ἕναν στὸν ἄλλο, σὲ μετάφραση στὴν ἀρχὴ γιὰ τὸν τυφλὸ ποιητὴ, στὸ πρωτότυπο πολὺ γρήγορα, ἔτσι ἐπειδὴ αἰσθανόσουν ὅτι ἔχανες ἀπ' τὴν μετάπλασὴ του μεγάλο μέρος τῆς ἐπικοινωνίας σου μαζί του.

Οἱ ἀναζητήσεις στὸν Σολωμὸ ἔγιναν ἕξις, δευτέρα φύσις, ὅπως τὸ περπάτημά σου· μὲ τὰ χρόνια συμπληρώθηκαν μὲ τίς διερευνήσεις σου στὴν κλασικὴ μας γραμματεία, ἀλλὰ καὶ στὴν βυζαντινὴ, στὴ δραματικὴ ποίηση, στὴν λυρικὴ καὶ ἐπικὴ, στὴ μουσικὴ ἀρμονία, στὴν φιλοσοφία, στὴν ἱστορία, ἀλλὰ πάντοτε οἱ δύο γενάρχες ἔχουν τὸ προβάδισμα, ἀρχίζεις μ' αὐτοὺς καὶ τελειώνεις σ' αὐτούς· σταδιακὰ ἐντόπισες τὰ συγκοινωνοῦντα δοχεῖα μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ποιητῶν, ὄχι τόσο ἐμφανῆ στὴν ἀρχή, ἀλλὰ ὀλοζώντανα στὴ συνέχεια, ἂν καὶ διατηροῦσες

τις αποστάσεις σου απ' τις φιλολογικές μέλετες. Το πρακτικό Γυμνάσιο είχε αφήσει βαθειά τὰ ἴχνη του μέσα σου και εἶχε ὀριοθετήσει για μακρὰ περίοδο τὴν πορεία σου· ἦσαν γέννημα και θρέμμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μὲ κυρίαρχη τὴν ἰδέα τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσως, ὅπως πλημμύριζε τὴν Ἑλλάδα τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες· ἀλλὰ ὁ Σολωμὸς δὲν ἔφευγε απ' τὸ προσκεφάλι σου, σὰν χὰδι, «...καὶ ἀπὸ κεῖ κινημένο ἀργοφυσούσε/ τόσο γλυκὸ στὸ πρόσωπο τ' ἀέρι...».

Ἀπέναντι στὴν γυμνασιακὴ ἐκπαίδευση –ἂν και οἱ τότε λιτοδαίτοι και ἰσχνὰ ἀμειβόμενοι καθηγητὲς ἔδιδαν τὸν ἑαυτό τους μὲ ὅσα γνώριζαν, χωρὶς ἔστω και τυπικὲς αἶθουσες διδασκαλίες, χωρὶς βιβλία, μὲ ἑκατὸ περίπου μαθητὲς στὴν τάξη· ὑπῆρξε ἀντίβαρο ἢ δημοτικὴ μουσικὴ παράδοση τῶν παιδικῶν σου χρόνων· παραμένει καταγεγραμμένη ἀνεξίτηλα μέσα σου απ' τὴν δεκαετία τοῦ '40, ἐλάχιστα απ' τὴν κατοχή, περισσότερα απ' τὸ δεύτερο ἀντάρτικο· οἱ μουσικὲς καταγραφὲς ἦταν απ' τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς ὁποίας μορφῆς, ἐπικά, λυρικά, μοιρολόγια, θρηνοὶ πάμπολλοι, αὐτὰ διαμόρφωσαν τὴν αἴσθησι τῆς μουσικῆς σου ἀρμονίας, ὅπως τὰ ἄκουγες στὶς οἰκογενειακὲς συναθροίσεις, στὶς γιορτὲς και στὰ πανηγύρια, ἂν γίνονταν ποτὲ κανένα· τὰ ἴδια στὶς κηδεῖες, χωρὶς παπᾶ οἱ περισσότερες, στὰ μνημόσυνα, στὰ μοιρολόγια απ' τὶς χῆρες στὴν μπουγάδα ἢ στὸν ἀργαλειὸ μετροῦν βαθειά στὴν μνήμη σου... Ὁ πλοῦτος τους, τὸ ἀναλογίζεσαι συνέχεια, εἶναι ἀνεξάντλητος και παραμένει τὸ μεγάλο νάμα τῆς ζωῆς σου.

Ἡ συνεισφορὰ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ και τῆς δημοτικῆς μουσικῆς παραδόσεώς μας στὸν νεώτερο Ἑλληνισμό ἔχει ἀποβεῖ στὴν πράξη ἢ πιὸ γνήσια συνέχεια τῆς προσφορᾶς τοῦ Ὀμήρου στὴν διαμόρφωση τῆς ὄντοτης ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν παίδευσή του, στὸν πολιτισμὸ του· τὴν προσφορὰ τοῦ Ὀμήρου τὴν ἀναγνώρισε απ' τὸν πέμπτο αἰῶνα ἤδη ὁ Αἰσχύλος: «ὅς τὰς αὐτοῦ τραγωδίας τεμάχη εἶναι ἔλεγεν τῶν Ὀμήρου μεγάλων δείπνων»¹. «τοῦ καλοῦ και λαμπροῦ Αἰσχύλου», γράφει ὁ Ἀθηναῖος, γραμματικοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, γεννηθεὶς εἰς Ναύκρατιν τῆς Αἰγύπτου· ψίχουλα απ' τοὺς μεγάλους δείπνους τοῦ Ὀμήρου εἶναι οἱ τραγωδίαι του, ὁμολογεῖ ὁ Μαραθωνομάχος και Σαλαμινομάχος τραγικὸς ποιητὴς και ἐνεργὸς πολίτης τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ὁ Αἰσχύλος καταξιώνει τὸν ρόλο τοῦ Ὀμήρου, διότι σὲ ὀλοκλήρη τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἀδιαλείπτως, απ' τὴν ἥρωικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν ἐπανάσταση, ἢ παίδευσις, ἢ παιδεῖα τῶν Ἑλληνοπαίδων, ἄρχιζε απ' τὸν Ὀμηρο στὴν Δημοτικὴ ἐκπαίδευση και ὀλοκληρωνόταν μὲ τὸν

¹ Ἀθηναῖος, «Δειπνοσοφισταί», βιβλ. Η', κεφ. 347ε.

Ὅμηρο στήν Ἀνωτάτη· δύσκολα βρίσκεται ἄλλωστε ἀρχαιοελληνικό κείμενο -ἢ καί μεσαιωνικό σέ μεγάλο βαθμό- χωρίς ἀναφορά στόν Ὅμηρο. Τήν σημασία τῆς συνεισφορᾶς του τήν περιγράφει, «εἰς τὰς Παρεκβολάς του εἰς τόν Ὅμηρον», ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, χίλια πεντακόσια χρόνια περίπου μετά, ἀλλά πολὺ πιο ἐμπεριστατωμένα· γράφει ὁ μέγας ἑλληνιστής καί κορυφαῖος ὀμηριστής: «οὐδεὶς γοῦν... παρήλθε τὴν Ὀμηρικὴν σκηνὴν ἀξεναγώγητος, ἀλλὰ πάντες παρ' αὐτῷ κατέλυσαν, οἱ μὲν ὡς καὶ διάγειν παρ' αὐτῷ μέχρι τέλους καὶ τῶν αὐτοῦ συσσιτίων ἀποτρέφεσθαι, οἱ δὲ ὥστε χρεῖαν ἀποπλήσαι τινὰ καὶ συνεισενεγκεῖν ἐξ αὐτοῦ τῷ λόγῳ τι χρήσιμον... γέμουσα δὲ μυρίων ὧν ἂν τις εἴποι καλῶν, φιλοσοφίας, ῥητορείας, στρατηγικῆς εὐτεχνίας, διδασκαλίας τῆς περὶ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, τεχνῶν ὅλων παντοίων καὶ ἐπιστημῶν»². Στὸ ἐνδιάμεσο τῶν δύο ἀποσπασμάτων ἔχει ἀναφέρει, τὸ ποιοὶ συχνάζουν εἰς τὴν Ὀμηρικὴν σκηνήν, φιλόσοφοι, ῥήτορες, γραμματικοί, ποιηταί, γεωγράφοι καὶ ἀσκληπιάδες, ὅλοι κατὰ βραχεῖαν ἔκφρασιν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κοινωνίας. Ἀπ' τὸν Ὅμηρο ἀντλοῦσαν γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους των καὶ τῶν ἀρετῶν των, ἀλλὰ καὶ εἶχαν τὴν ἄνεση τοῦ διαγνώσαι τὴν κακία καὶ τὴν δολιότητα στὸ περιβάλλον τους. Κανεὶς λοιπόν... δὲν πέρασε ἀπ' τὴν Ὀμηρικὴ σκηνὴ χωρίς ὑποδοχὴ καὶ περιποίηση, ἀλλὰ ὅλοι κατέλυσαν στήν σκηνὴ του, οἱ μὲν καὶ διαμόρφωσαν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους μέχρι τὸ τέλος τῆς τρεφόμενοι ἀπ' τὴν πνευματικὴ του προσφορά, οἱ δὲ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν κάποια ἀνάγκη τους καὶ νὰ ἀποκομίσουν γι' αὐτὸ τὸν λόγο κάτι χρήσιμο ἀπὸ αὐτήν... γεμάτη εἶναι ἡ σκηνὴ του μὲ μύρια καλά, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ῥητορείας, τῆς στρατηγικῆς τέχνης, τῆς διδασκαλίας γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρετές, καὶ κάθε μορφῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης.

---

² Εὐσταθίου, Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, 1,10-12, 23-25.

Ἡ σύνδεση μὲ τὴν ὀμηρικὴ παράδοση στὴν καθημερινότητα τῶν ἀπλῶν Ἑλλήνων στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἢ μᾶλλον ἀπ' τὴν μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, διότι στὴν ἀλεξανδρινὴ εἶναι αὐτονόητη, γίνεται πρωτίστως μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὸν πολιτικὸ στίχο, πέραν τῆς προφορικῆς παραδόσεως γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων· ἡ τελευταία παραμένει ὀλοζώντανη κι ἀπ' τὰ ὀνόματα στὰ παιδιὰ μας· οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν θυμᾶται, πότε ἄκουσε γιὰ πρώτη φορὰ γιὰ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἔκτορα, τὸν Δίαν καὶ τὸν Απόλλωνα, τὴν Ἥραν, τὴν Ἀθηνᾶν ἢ τὴν Ἀφροδίτην, πηγάζουν μέσα μας μαζί μὲ τὶς πρώτες λέξεις, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προγόνων μας, Σωκράτης, Περικλῆς, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ἀλέξανδρος, εἶναι γύρω μας ὡς ἰδανικὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ ὡς καθημερινότητα στὸν διπλανό μας.

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα τῆς δημοτικῆς παραδόσεως· ἄρχισε μὲ τὴν δημοτικὴ μουσικὴ τῆς Ζακύνθου ἀπ' τὰ παιδικὰ του χρόνια, μὲ τοὺς λυράρηδες καὶ τὶς γιορτὲς στὸ ὑπηρετικὸ σπιτικὸ στὴν ἀρχὴ τῆς μάνας του, στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ πατέρα του ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν, καὶ συνέχισε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπ' τὴν Ἰταλία ὡς ἐνεργὸ μέλος τῆς κοινωνίας τῆς νήσου· στὴν περίοδο αὐτὴ ἔγιναν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς δημοτικῆς ποιήσεως τὰ ποιήματά του, σατιρικὰ ἢ λυρικὰ στὴν ἀρχὴ, διότι τὴν ἴδια μέρα οἱ λυράρηδες τὰ μετέγραφαν σὲ καντάδα καὶ τὰ τραγουδοῦσαν, στὴν πατρίδα του, στὰ ὑπόλοιπα νησιὰ καὶ στὴν σκλαβωμένη Ἑλλάδα. Ἐγραφε καὶ στὰ ἰταλικά, ἀλλὰ στὰ ἑλληνικὰ ποιήματα καὶ τραγοῦδια ἐκφραζόταν καλύτερα, ἔδιδε τὸν ἑαυτό του. Εἶχε μελετήσει τὴν δημοτικὴ ποίηση, ὅλων τῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡς προφορικὴ παράδοση, ὅπως ἔφθαναν στὴν Ζάκυνθο, μαζί μὲ τὴν Κέρκυρα τὰ ἐλεύθερα κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς, καὶ φιλοσοφίας ὅπωςδήποτε· ἄλλωστε εἶχε γνωρίσει τὰ λυρικὰ τοῦ Ἀθανασίου Χριστόπουλου, ἢ καὶ τὸν ἴδιο προσωπικά, ὅταν διέμεινε ὁ νέος Ἀνακρέων καὶ μέγας διδάσκαλος τοῦ γένους στὴν πόλη του.

Εἶχε ἐντυφίσει καὶ στὴν σημασία τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς³, μᾶλλον στὴν Κέρκυρα, στὴν προσωδία, στὴν μουσικὴ ἀρμονία τοῦ λόγου, ἀκόμη καὶ ἀπ' τὸν Εὐστάθιο· ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος ἐπίσης ἀναγνωρίζει τὴν σημασία ποὺ ἔχει ὁ πολιτικὸς στίχος καὶ γράφει, «μετέφρασα τὴν Ἀΐλιάδα μὲ τοὺς ἀνομοιοκατάληκτους τροχαϊκοὺς τοῦ Αἰσχύλου... Τέτοιους πολλοὺς ὁ Αἰσχύλος εἰς

³ Ἰακώβου Πολυλά, «Ἄπαντα», Διονυσίου Σολωμοῦ, σελ. 657, ἔκδοση, ΟΕΣΒ, Αθήναι, 1977.

τοὺς Πέρσας μεταχειρίζεται. Εἶναι δὲ αὐτοὶ οἱ δεκαπεντασύλλαβοί μας, οἱ λεγόμενοι πολιτικοί. Καθώς:

*Ἦ βαθυζώνων ἄνασσα, Περσίδων ὑπερτάτη,
μητέρα, ἢ Ξέρξου γηραιά, χαῖρε, Δαρείου γύναι⁴.*

*Ἄνασσα πλουμιστόζωνη καὶ πρώτη τῶν Περσίδων,
μητέρα τοῦ Ξέρξη γηραιά, χαῖρε, γυναῖκα τοῦ Δαρείου.*

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ πολιτικοῦ στίχου στὸ *Τρίτο Σχεδιάσμα* τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων ἀποδεικνύει τὴν μακρὰ τριβὴ τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὶς ρίζες τῆς δημοτικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ περισσότερο τὴν πίστη του, ὅτι αὐτὲς συμβάλλουν στὴν ἀνάταση τοῦ γένους· βαθειὲς εἶναι οἱ ρίζες τοῦ πολιτικοῦ στίχου, καὶ εἶναι γνωστὲς σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πορεία τῆς δημοτικῆς μας ποιήσεως. «Τούτους δὲ τοὺς δημοτικὸς στίχους ὠνόμασαν καὶ *λογοεῖδες* (ὡς ὁμοιοτάτους μὲ τὸν πεζὸν λόγον...)· *συνηθέστερον δὲ τοὺς ὠνόμασαν πολιτικούς*, ὡς ἐκ πολιτικῶν (καθὼς εἶπεν ὁ Ἀλικαρνασσεὺς) ὀνομάτων, ἤτοι τῆς κοινῶς εἰς ὅλους τοὺς πολίτας, ἢ ἐγχαρίους, συνειθισμένης γλώσσης καὶ προσωδίας· καὶ τὰ πάνδημα δὲ τῆς γλώσσης ἄσματα καὶ τραγούδια εἰς τούτους τοὺς στίχους ἐτόνιζον οἱ δημῶδεις ἀοιδοί»⁵. Τὰ περισσότερα δημοτικὰ τραγούδια εἶναι γραμμένα σὲ πολιτικὸς στίχους, ἀνομοιοκατάληκτους, «*Ἀνίκητα λιοντάρια, Ὀλύμπου παληκάρια*», προσθέτει ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ἢ τὸ «*Βασίλη κάτσε φρόνιμα νὰ γένης νοικοκύρης*», ἐνῶ σὲ ὁμοιοκατάληκτους εἶναι γραμμένος ὁ «*Ἐρωτόκριτος*» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, κατὰ τὸν Χριστόπουλο, ὡς μιμητῆς τῆς ἰταλικῆς στιχουργικῆς, μὲ ρίζες ἀπ' τὴν ἀραβικὴ, στοὺς Ἴσπανοὺς, στοὺς Φράγκους καὶ στοὺς Ἰταλοὺς κι ἀπὸ κεῖ στοὺς Ἕλληνας, κατὰ σειρά, προσθέτει.

Ὁ Πολυλάς ἀναφέρεται στὸν Εὐστάθιο, μὲ σαφῆ τρόπο κι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸν εἶχαν μελετήσῃ, μᾶλλον στὸ ἀπόσπασμα: «*καὶ οἱ δημοτικοὶ στίχοι οἱ τὸ παλαιὸν μὲν τροχαῖκῶς ποδιζόμενοι, καθὰ καὶ Αἰσχύλος ἐν Πέρσαις δηλοῖ, ἄρτι δὲ πολιτικοὶ ὀνομαζόμενοι*»⁶. στὴν ἐποχὴ του δηλαδή ἢ λίγο πρὶν κατὰ τὴν ἐκδοχὴ του εἶχαν

⁴ Αθ. Χριστόπουλου, «Ἄπαντα», σελ. 553-554, Αθήνα 1969, Αἰσχύλου, «Πέρσαις», στ. 155-156· τηρήθηκε ἡ γραφὴ τοῦ Χριστόπουλου, διότι ἡ δόκιμη εἶναι, «Ἦ βαθυζώνων ἄνασσα Περσίδων ὑπερτάτη,/ μητέρα ἢ Ξέρξου γηραιά, χαῖρε, Δαρείου γύναι».

⁵ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, «Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Ἐν Πετροπόλει, αἰωλ, σελ. 663.

⁶ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ. 1, 11, 35-36.

ἀρχίσει νὰ ὀνομάζονται πολιτικοὶ στίχοι· ἐθεωροῦντο ὡς συνέχεια τοῦ δεκαπεντασυλλάβου τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, ἐνῶ ἐμφανίσθηκαν καὶ οἱ παραλογεῖς τῆς δημῶδους ποιήσεως ἀπ' τὴν ἀρχαιοελληνικὴν στὴν καθομιλούμενη τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, μὲ τὶς ἐκφράσεις τῆς στίς διαλέκτους καὶ περισσότερο στὴν αἰολοδορικῆ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς οἱ πλεῖστοι, ἐπειδὴ ἔτσι καλύτερα ἀποτυπώνεται στὴν μνήμη τοῦ ἀκροατοῦ· ὁ Ἀρχιεπίσκοπος δὲν ἀναφέρθηκε, στίς παραδόσεις τοῦ στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στοῦ Διονύσιου Ἀλικαρνασσεῖα, μᾶλλον ἐκ παραδρομῆς.

Ὁ γραμματικὸς ὅμως τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου -μὲ διαμονὴν στὴν Ῥώμη, ὅπου ἔζησε 38 χρόνια ὀλόκληρα μέχρι τὸν θάνατόν του, τὸ 8 μ.Χ., καὶ ἔγραψε «Ῥωμαϊκὴν ἀρχαιολογίαν», ἀλλὰ καὶ τὸ «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», στοῦ ὁποῖο ἐπιχειρεῖ τὴν πρώτη μᾶλλον ἀνάλυση τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἕξ Οἰκονόμων-, καταγράφει τὴν προσέγγισή του ὡς διάχυτη στὴν ἐποχὴ του. «Ἐγὼ τοῦ λόγου τὸν μὲν ἰδιώτην ἐπιστάμενος ὄντα, τὸν ἀδολέσχην λέγω καὶ φλύαρον, τὸν δὲ πολιτικόν, ἐν ᾧ τὸ πολὺ κατεσκευασμένον ἐστὶ καὶ ἔντεχνον, ὅτι μὲν ἂν τῶν ποιημάτων ὁμοίον εὐρίσκω τῷ φλυάρῳ καὶ ἀδολέσχῃ, γέλωτος ἄξιον τίθεμαι, ὅτι δ' ἂν τῷ κατεσκευασμένῳ καὶ ἐντέχνῳ, ζήλου καὶ σπουδῆς ἐπιτήδειον τυγχάνειν οἴομαι»⁷. εἶναι σαφὴς ὁ γραμματικὸς τῆς Ῥώμης, ὅπου ὑπηρετοῦσε τὸν Ροῦφον Μελίτιον, καὶ μᾶς ἀφήνει σπουδαία παρακαταθήκη: Ἐγὼ κάνω σαφῆ διάκριση μεταξὺ τοῦ ἰδιώτου, τοῦ φλυάρου καὶ τοῦ ἀδολέσχου, καὶ τοῦ πολιτικοῦ, στοῦ ὁποῖον ὑπάρχει ἡ πολλὴ προετοιμασία καὶ ἡ ἔντεχη σύνθεση, ἐνῶ εἶναι ἄξια γέλωτος τὰ ποιήματα τοῦ πρώτου, δὲν πείθουν κανέναν, ἀλλὰ τὰ ἔντεχνα τοῦ πολιτικοῦ λόγου ἢ στίχου, κερδίζουν τὸν ζήλο τῶν ἀκροατῶν καὶ θεωροῦνται κατάλληλα γιὰ σπουδὴ καὶ μελέτη· φυσικὰ, ὅταν λέει πολιτικὸν λόγον, δὲν ἐννοεῖ τὴν ἰσηγορίαν, αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε στὴν ἐποχὴν τοῦ στίχου Ῥώμης καὶ στίς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, παρὰ τὸν λόγο ποὺ συντηροῦσε τὸ ἐλεύθερο ἦθος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐλεύθερο λόγο στίς κοινότητες ὅπως δὴποτε καὶ στὰ ψηλὰ βουνά, ὅπου κατέφευγαν, ὅσοι δὲν ἀνέχονταν τὴν δουλείαν. Αὐτὸ ἐννοεῖ.

Προηγουμένως κάνει σαφέστατη διάκριση μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ ἀγεννῶν μέτρων τῆς ποιήσεως, δηλαδὴ τοῦ ἄλλου ἦθους τοῦ ἀνθρώπου, ἀναλόγως πρὸς τὸν ῥυθμὸν τῆς μουσικῆς: «Μηδεὶς δὲ ὑπολαμβάνετω με ἀγνοεῖν ὅτι κακία ποιήματος ἢ καλουμένη λογοειδέα δοκεῖ τις εἶναι, μηδὲ καταγιγνωσκέτω μου ταύτην τὴν ἀμάθειαν ὡς ἄρα ἐγὼ κακίαν τινα ἐν ἀρεταῖς τάττω ποιημάτων ἢ λόγων. ὡς δὲ ἀξιῶ διαιρεῖν

⁷ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῖα, «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», κεφ. κστ., παρ. ζ', μετάφραση δική μου.

κάν τούτοις τὰ σπουδαῖα ἀπὸ τῶν μηδενὸς ἀξίων, ἀκούσας μαθέτω»⁸. Είναι απόλυτος στην αξιολόγησή του ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεύς· φαίνεται καθαρὰ ὅτι στην ἐποχὴ του ἦταν ἀντικείμενο μελέτης τὸ θέμα τοῦ πολιτικοῦ στίχου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν λογοειδῆ, ὁ ὁποῖος κατέκλυζε τὶς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ φαινομένου ἐκφεύγει τῆς μελέτης μας. Οὐδεὶς δὲν πρέπει νὰ νομίζει ὅτι ἀγνοῶ τὴν κακὴ ποίηση τῶν καλουμένων λογοειδῶν στίχων, οὔτε νὰ μοῦ καταλογίσει αὐτὴν τὴν ἀμάθεια, ὅτι ἐγὼ ἐντάσσω τὶς ἀρετὲς τῶν ποιημάτων ἢ τῶν λόγων σὲ κάποια κακὴ ποίηση· ὅπως δὲ ἰσχυρίζομαι διαχωρίζω τὰ καλὰ ποιήματα ἀπ' τὰ ἀνάξια ἐντελῶς, ἅς τὸ γνωρίζει ὅποιος τὸ ἀκούει. Ἐνισχύει τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἦταν ἀντικείμενο εὐρείας συζητήσεως τὸ θέμα τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ἢ μᾶλλον καλύτερα τοῦ ἐλευθέρου πολιτικοῦ ἤθους τὴν ἐποχὴ του, τὸ ὁποῖο καὶ ἐξέφραζε ὁ ἀνομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν λογοειδῆ· τὸ ἀσκοῦσε καὶ ὁ ἴδιος θέλει νὰ μᾶς πεῖ, ἕνας ἀπ' τοὺς μεγάλους γλωσσολόγους τῆς ἱστορίας, παρ' ὅλο ὅτι ἦταν ὑποτακτικὸς στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία, καὶ ὅτι ἴσως πολλοὶ τοῦ καταλόγιζαν τὶς ἀπολαυὲς του, ἠθικὲς καὶ ὑλικές, ἀπ' τὴν θέση του ὡς αὐλικοῦ στοὺς Ρωμαίους ἄρχοντες. Τὴν ἀγωνία του ὅμως, τοῦ νὰ ἀποδείξει ὅτι διατηρεῖ τὸ ἐλεύθερο ἤθος του, ἀποπνέουν οἱ ἀναφορὲς του...

---

⁸ Αὐτόθι, κεφ. 26, παρ. στ, μετάφραση δική μου.

3

Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρμονία τῶν πολιτικῶν στίχων, τῶν ρυθμῶν τους, μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ ἓνα πρᾶγμα πρωτίστως, γιατί συνδέεται μὲ τὴν βαθειὰ μελέτη τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἀπ' τὸν ἐθνικό μας ποιητὴ· τὸ ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος: «Χαίρομαι νὰ παίρνωμαι γιὰ ξεκίνημα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἤθελα ὅμως ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς; Καὶ ὅσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικήν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρώτερα»⁹.

Τὴν παιδείου του στὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐξομολογεῖται ὁ Διονύσιος Σολωμός, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν φίλον του Γεώργιο Τερτσέτη· εἶναι προσεκτικὰ ζυγισμένες οἱ λέξεις του, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μέτρο στὰ ποιήματά του. Γνωρίζει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγούδι διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν -ὅπως ἦταν οἱ κλέφτες-, ἀλλὰ καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ αὐτούς, ἀμοιβαία εἶναι ἡ ῥοή· αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὴν φράση, «ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν», καὶ τὸ ὑπογραμμίζει μάλιστα αὐτὸ μὲ ἔμφαση, «μ' ἐννοεῖς;», ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι πολλοὶ ἔπαιρναν τὸν τύπο της, τὸ 1833, ὅταν ἔγραψε τὴν ἐπιστολή. Ἔστω κι ἂν δὲν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἡ δημοτικὴ ποίηση ἀπ' τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος, οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους τὴν χρησιμοποιοῦσαν ἔπαιρναν τὴν μορφή της, διότι δὲν εἶχαν τὴν δύναμη ἢ τὴν ζωντανὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ρίζες της, νὰ ὑψωθοῦν κατακόρυφα, σταματοῦσαν στὸν τύπο της· τὸ ἐπεξηγεῖ μάλιστα πολὺ χαρακτηριστικὰ: «ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικήν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα»· τὴν ζωὴ τους, τὶς ιδέες τους, τὰ αἰσθήματά τους παράσταναν οἱ κλέφτες, κυνηγημένοι πάνω στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στίς σπηλιές, ὅποτε δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο στὸν καθένα ἀπ' τὸ γραφεῖο καὶ τὴν ζεστασιά τοῦ σπιτιοῦ του νὰ ἐκπηγάσουν ἀπὸ μέσα του, ἢ ἴδια ζωὴ, οἱ ἴδιες ιδέες, τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ ἐκείνους. Καὶ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, «τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς

⁹ Δ. Σολωμοῦ, «Ἄπαντα», ὁ. ἀ., σελ. 547-548, ἐπιστολὴ πρὸς Γεώργιον Τερτσέτη, 1η Ἰουνίου 1833.

διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυνάμενον ἐθνικά», δίδει ἐθνική διάσταση στήν χρήση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ὅποιος δὲν ἔχει αὐτὸν τὸν θησαυρὸ μέσα του ἀτομικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἐκφράσει ἐθνικά, καὶ θὰ τὰ ἐξηγοῦσε καθαρώτερα αὐτὰ σὲ προφορική συνομιλία τους. Καλύτερη περιγραφή τῆς στάσεώς του δύσκολα δίδεται.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος γράφει στήν δημοτικὴ, καὶ μάλιστα καθαρὰ στήν αἰολοδωρικὴ, τῆς ὁποίας ἔχει μελετήσει καὶ γράψει, πρῶτος αὐτός, τὴν γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς, ἀποδεικνύοντας ὅτι *μία καὶ ἐνιαία* εἶναι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα· ὑπάρχει ὅμως μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο, ἀκόμη καὶ στὰ λυρικά τους. Ὁ Σολωμὸς γράφει τὰ ποιήματά του, τὰ ὁποῖα τὴν ἴδια μέρα μεταφέρουν σὲ τραγούδια οἱ κανταδόροι στοὺς Ζακυνθινούς κι ἀπὸ κεῖ περνᾶνε στήν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν ἐπαναστατημένη, καὶ γίνονται ἀποδεκτὰ στήν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀγωνιστῶν, κι ὄχι μόνο ὁ «Ἕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν»· ὁ νέος Ἀνακρέων τὰ τραγουδάει ὁ ἴδιος τὰ λυρικά του, μὲ τὸν ταμπουρᾶ του καὶ τὴν λύρα του, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ἀλλὰ δὲν ἔγιναν πολὺ γνωστὰ στὸν ἀπλὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς του, ἀκόμη οὔτε καὶ στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του στήν Καστοριά ἢ στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα περισσότερο. Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῶν δύο· ὁ καμινάρης καὶ λογοθέτης ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων εἶναι βαθὺς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς, μᾶλλον πολὺ καλύτερα ἀπ’ τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ, ἀλλὰ ὑστερεῖ στήν ζωντανὴ καὶ συνεχῆ ἐπικοινωνία του μὲ τὴν δημοτικὴ ποίηση, μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς του· ὁ κόσμος αὐτὸς ἔφερε τὸ μεγάλο βᾶρος τῆς ἐπαναστάσεως σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως σὲ ὅσες ρίζωσε αὐτὴ καὶ εἶχε συνέχεια.

Ἡ διαφορὰ τους στὸ σημεῖο αὐτὸ καθορίζει τὴν ὅλη στάση τους· ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος ἦρθε στήν Ἀθήνα τὸ 1836, ἔγινε δεκτὸς μὲ ἐνθουσιασμὸ στοὺς κοσμικοὺς καὶ λογοτεχνικοὺς κύκλους –παρὰ τὴν δημοτικὴ του γλῶσσα– καὶ μὲ πολλὰ ἐγκώμια, ἀλλὰ ἔμεινε μερικὸς μῆνες καὶ ἀποχώρησε· οὔτε ὁ Ἰωάννης Καρατζᾶς, ὁ παλιὸς αὐθέντης του, δὲν μπόρεσε νὰ τὸν κρατήσει. Ἐπέστρεψε, ἢ μᾶλλον ἀποτραβήχθηκε, στὸ Βουκουρέστι κι ἐκεῖ «ἐγένετο στερεώτατος κατὰ τὴν ἔνωσιν μὲ τὴν νεόνυμφὴν του Φειδῶ»¹⁰. Πέθανε ἐπτὰ χρόνια ἀργότερα, ἄγνωστος σχεδὸν ἐντελῶς· δὲν μπόρεσε ἢ δὲν θέλησε νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμον, ἴσως γιὰτὶ οἱ ἀγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως ἦταν ὅλοι τους παραγκωνισμένοι καὶ ἡ

¹⁰ Αθ. Χριστοπούλου, ὁ, ἀ., «Βίος Χριστοπούλου» σελ. 141.

γλώσσα τους στο περιθώριο, όπως και το δημοτικό τραγούδι, ίσως γιατί μέτρησε ή απόσταση του απ' την ζωντανή δημοτική παράδοση, ίσως...

Ο Διονύσιος Σολωμός δεν ήρθε ποτέ στην ελεύθερη Ελλάδα, παρά την επίσημη καθιέρωση του ποιήματός του, όπως το μελοποίησε ο Νικόλαος Μάντζαρος, ως έθνικου ύμνου της χώρας και την παρασημοφόρησή του απ' τον βασιλέα Όθωνα, με τον Χρυσούν Σταυρό των Ιπποτών του Σωτήρος· μένει μακριά απ' το ελεύθερο κράτος και την επίσημη γλώσσα του περισσότερο. Η άρνησή του να δεχθεί τον Αλέξανδρο Σούτσο, όταν πήγε στο σπίτι του στην Κέρκυρα και ζήτησε να τον δει, ως ο ποιητής Αλεξάνδρος Σούτσος, απεικονίζει την στάση του, «να του πήτε πως δεν ξέρω κανένα Σούτσο ποιητή». Δεν ήθελε ούτε απλή επαφή μαζί τους.

Ετήρησε την στάση του αυτή παρ' όλο, όπως αποδεικνύεται, ότι είχε πολύ πιο βαθιές ρίζες στην αρχαιοελληνική γραμματεία απ' τους περισσότερους έκφραστες του λογικισμού στην ελεύθερη Ελλάδα· δεν καταγράφεται αυτό, μόνο απ' την μελέτη του ρυθμού και της μελωδίας στην ποίησή του, αλλά και απ' τις αναφορές του στην όμηρική ποίηση. Γράφει στον «Λάμπρο»,

*Καθαρώτατον ήλιο έπρομηνοῦσε
τῆς αὐγῆς τὸ δροσᾶτο ὕστερο ἀστέρι,
σύγνεφο, καταχνιὰ δὲν ἀπερνοῦσε
τ' οὐρανοῦ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μέρη.¹¹*

Στὸν Ὅμηρο διαβάζουμε,

*..... πέπτατο δ' αὐγὴ
ἡελίου ὀξειᾶ, νέφος δ' οὐ φαίνεται πάσης
γαίης οὐδ' ὀρέων.¹²*

*... κι ἔπεφτε ἡ φωτεινὴ
ἡ ἡμέρα τοῦ ἡλίου, καὶ συγνεφιά δὲν φαινόταν
στὶς πεδιάδες οὔτε στὰ ὄρη.*

Ο έθνικός μας ποιητής, όταν άκούς τούς στίχους του και μετά τούς στίχους τοῦ Ὁμήρου, σοῦ δίδει τὴν αἴσθησις ὅτι συνεχίζει τὸν τυφλὸ πρόγονό του, δὲν νιώθεις καμμία διαφορὰ χρόνου, περνάει μέσα σου σὰν ἡ φυσιολογικὴ ροὴ τοῦ λόγου· ἡ

¹¹ Αυτόθι, "Ο Λάμπρος», κεφ. 21, σελ., 368-9.

¹² Ὁμήρου, «Ιλιάς», ραψωδία Ρ, ἀριστεία Μενελάου, στ. 371-373, μετάφραση, δική μου.

ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι ἄλλη μία ἐπιβεβαίωση τῆς συνεχείας τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου στὴν δημοτικὴ ποίηση. Ὅταν ρέει ἀπαλὰ στὴν ἀκοή σου καὶ στὴν αἴσθησή σου ἡ ἄρμονία, ἡ συνέχεια τοῦ πολιτικοῦ στίχου, αὐτὴ μεταφέρεται αὐτομάτως στὴν πρακτικὴ σου καὶ στὸ ἀναπόσπαστο μαζί της ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου· δὲν διαχωρίζονται αὐτά. Ἄλλωστε, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπ' τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεῖα καὶ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο, ἡ ὀνομασία πολιτικὸς στίχος δόθηκε, διότι ἐμπνέει στὸν ἀκροατὴ κάτι, λιγώτερο ἢ περισσότερο εἶναι ἄλλο θέμα, ἀπ' τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν προγόνων μας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ζοῦσε τὴν ροὴ αὐτὴ, διότι συμμετεῖχε στὸ κλέφτικο τραγοῦδι, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος μελετοῦσε τὸν πολιτικὸ στίχο, μᾶλλον ὅπως οἱ γραμματικοὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Καλλίμαχος, ὁ Διονύσιος ὁ Θράξ, ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμοθρακεύς, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὁ Λιβάνιος καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ χάραξε τὴν χώρα μας τοὺς δύο σχεδὸν αἰῶνες ἀπ' τὴν παλιγγενεσία· μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμο ἔμεινε ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς, μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι δεμένο ἀναπόσπαστα μαζί του, καὶ τὸ λαϊκὸ δευτερευόντως, ὅπως εἶναι οἱ καντάδες· μὲ τοὺς γραμματικούς πήγανε οἱ καθαρευουσιάνοι καὶ οἱ δημοτικιστές, ἐπειδὴ θεωροῦσαν κατώτερο τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ περιφρονοῦσαν τὸ λαϊκὸ, μέχρι τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες.

Ἀμφότερες οἱ τάσεις, καθαρευουσιάνοι καὶ δημοτικιστές, εἶχαν ἓναν ἀκόμη κοινὸ παρανομαστή, πέραν τῆς ἀποστάσεώς τους ἀπ' τὴν γνήσια ἑλληνικὴ μουσικὴ, τὴν δημοτικὴ καὶ τὴν λαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ· εἶχαν στραμμένο τὸ βλέμμα τους στὴν Εὐρώπη καὶ πουθενὰ ἄλλου, καὶ ὅ,τι ἐρχόταν ἀπὸ ἐκεῖ τὸ ἐκλάμβαναν ὡς Λόγο τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν μετεξέλιξή του σὲ ὀρθὸ λόγο, στὸν ὀρθολογισμὸ καὶ στὴν ἐσχατολογικὴ του ἀντίληψη. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ὁμολογεῖ τὴν ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμο, ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «ἐγὼ ἔλαβα δούλους ξένους, ἓναν ἀπ' τὴ Μάνη, καὶ τὸν ἐκαταλάβαινα ἐξαίρετα· ἓναν ἀπὸ τὸ Γαστοῦνι, ἓναν ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο, ἓναν ἀπὸ τὴ Χιό, ἓναν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολι, καὶ τοὺς ἐκαταλάβαινα ἐξαίρετα· ἄκουσα νὰ ὀμιλοῦν ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι, καὶ τὰ λοιπά, καὶ τοὺς ἐκαταλάβαινα τόσο, ὅπου σχεδὸν ἔλεγα πῶς εἶναι ἀπὸ τὸν τόπο μου»¹³. Κι ὅταν παρατηρεῖ ὁ Σοφολογιώτατος, ὅτι, «αὐτοὶ ἦταν ἀμαθέστατοι ὅλοι», ἀπαντάει, «Ἦταν καὶ ὁ Χριστόπουλος, ὅπου εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἀμαθέστατος, γράφει μὲ τὲς λέξεις αὐτῶν». Καὶ στὴν παρατήρηση, «Καὶ αὐτὲς

¹³ Διονυσίου Σολωμοῦ, Ὁ, ἀ., «Διάλογος», σελ. 459.

οί λέξεις...», ἐξανίσταται: «Καὶ αὐτὲς οἱ λέξεις εἶναι οἱ ἴδιες, μὲ τὲς ὁποῖες βρίσκω γραμμὴν τῆ Β ο σ κ ο π ο ὑ λ α, ποίημα ὅπου δὲν εἶναι γυναιῖκα νὰ μὴ γνωρίζη, καὶ ἔχει στὴ ράχη του χρόνους διακόσιους. Εἶδαμε τὰ κλέφτικα τυπωμένα καὶ γνωρίζουμε καὶ ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἐπαρατηρήσαμε πὼς δὲν ἔχουν μία λέξι πού νὰ μὴν σῶζεται στὴ Ζάκυνθο». Ἐννοεῖ μᾶλλον τὴν ἔκδοση τοῦ Κλαυδίου Καρόλου Φωριέλ, ὅταν λέει τυπωμένα· τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ δείχνει τὸ πόσο βαθειὰ εἶχε μελετήσει τὴν δημοτικὴ γλῶσσα, σὲ ὅλες τὶς διαλέκτους τῆς, καὶ πόσο εἶχε ἐνδιατρίψει στὴν καταγραφὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Οἱ καθαρευσιάνοι καὶ οἱ δημοτικιστὲς δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν δημοτικὴ γλῶσσα τῶν διαφόρων διαλέκτων· οἱ πρῶτοι τὴν ἀπέρριψαν ὡς κακόφωνη, οἱ δεῦτεροι τὴν περιφρόνησαν καὶ πῆραν ὡς πρότυπό τους τὶς ἐξ Ἑσπερίας θεωρίες τῆς γλωσσολογίας καὶ τὶς ἐνεβάπτισαν στὴν κολυμβήθρα τοῦ Σιλῶμ τῆς ὑποτελοῦς λογικῆς των· ἀγνόησαν ἀκόμη καὶ τὶς μελέτες τῶν ἑλληνικῶν γραμματικῶν, ἀπ' τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἢ καὶ τὴν προκλασικὴ, μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ, τὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν νεώτερη τῶν διδασκάλων τοῦ γένους. Ἐξαφανίσθηκε ἡ «γλωσσολογία» τῆς ἑλληνικῆς, διαγράφηκε, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ποτέ, μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι δὲν χρησιμοποίησαν ποτέ τὸν ὄρον αὐτὸν οἱ πρόγονοί μας...

«Άγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί»

Τὸ κρίσιμο στοιχεῖο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπαφή μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τοῦ λαοῦ τῶν χωριῶν τότε σχεδὸν ἀποκλειστικά, καὶ τῶν συνοικιῶν τῶν πόλεων μετέπειτα κι ὄχι μόνο τοῦ Κολωνακίου καὶ τῶν βορείων προαστείων, ποὺ ἔγιναν πρότυπο τὶς τελευταῖες δεκαετίες· τὸ ἀκαταμάχητο ἐπιχείρημα τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ ἀπέναντι στὸν Σοφολογιώτατο εἶναι ἡ συμφωνία τοῦ Σωκράτους μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη, ὅτι οἱ πολλοὶ εἶναι οἱ διδάσκαλοί του στὴν γλῶσσα: «οἶον καὶ τὸ ἐλληνίζειν παρὰ τούτων ἔγωγε ἔμαθον, καὶ οὐκ ἂν ἔχοιμι εἰπεῖν ἔμαντοῦ διδάσκαλον», καὶ ἀπαντᾷ ὁ Σωκράτης: «τούτου μὲν ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί, καὶ δικαίως ἐπαινοῖντ' ἂν αὐτῶν εἰς διδασκαλίαν»¹⁴. Ὁ ἀριστοκρατικῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων Πλάτων ἀναγνωρίζει ὅτι, γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσης, καλύτερος διδάσκαλος εἶναι ὁ λαός· συμφωνεῖ μὲ τὸν ἱκανὸ στρατηγό, ἀλλὰ λαϊκιστὴ καὶ μέγα δημαγωγό, καταστροφέα τῶν Ἀθηνῶν, μὲ ροπή πρὸς τὴν τυραννία, ὅτι ἔμαθε τὰ ἐλληνικὰ ἀπ' τοὺς πολλούς, τὸ «ἐλληνίζειν», ἀπ' τὴν συναναστροφή του μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀγορᾶς χωρὶς κάποιον συγκεκριμένο ὡς διδάσκαλό του. Ἐπομένως τὸ κριτήριο εἶναι τὸ «ἐλληνίζειν», χωρὶς νὰ χρειάζεται ἀναφορὰ γιὰ τὸ θέμα σὲ ἄλλη πηγή.

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔκανε καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμός, μόλις γύρισε ἀπ' τὴν Ἰταλία· μὲ τὸν καθημερινὸ κόσμο τῆς Ζακύνθου εἶχε συντροφιά καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔμαθε τὶς καντάδες, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, τραγούδησε τὰ λυρικά του, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος μὲ τὴν αἰολοδωρικὴ γλῶσσα· ἡ ἀποκοπή ἀπ' τὴν παράδοση αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει, διότι αὐτὴ μετράει στὴν ἐξέλιξη τῶν διακοσίων ἐτῶν, μὲ ἀποκορῦψη τὴν τελευταία τριακονταετία· οἱ δύο μεγάλοι ποιητὲς ἦταν βαθύτατοι γνῶστες τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, μὲ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο πολὺ καλύτερο, καὶ ἴσως σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅλους τοὺς μετέπειτα ποιητὲς μας. Ὅταν ὁ Διονύσιος Σολωμός ρωτᾷ, «μήγαρις ἔχω ἄλλο στὸ νοῦ μου πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα;» ἐννοεῖ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ὅπως τὴν γνώρισε καὶ τὴν μίλησε μὲ ἀνθρώπους ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἐλευθερία, αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζονταν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Φιλέλληνες στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε ὁ ἴδιος τὸν ὕμνο της.

Οἱ καθαρουσιάνοι ἔκοψαν ἀπότομα κάθε σχέση μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους στὴν ἀττικὴ διάλεκτο· συνέχισαν δηλαδή τὴν ἐλληνικὴ παράδοση, κυρίως μετὰ τὴν ὑποδούλωση στὴ Ῥώμη, γιὰ ἀναζήτηση τῆς πολιτικῆς

¹⁴ Αὐτόθι, σελ. 454, Πλάτωνος, «Ἀλκιβιάδης Α'», 111α.

ἐλευθερίας μέσα ἀπ' τὴν ἐπιστροφή στὴν ἔνδοξη γλῶσσα τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ὡς σύλληψη δὲν ἦταν κακὴ, διότι αὐτὴν τὴν πρακτικὴ γνώριζαν ὡς συνέχεια γιὰ δύο χιλιάδες χρόνια περίπου οἱ Ἕλληνες· τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, τὴν ἀτθίδα, χρησιμοποίησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τοὺς ὕμνους τῆς Ὁρθοδοξίας, σὲ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς οἱ περισσότεροι. Τὴν χρησιμοποιοῦμε ἀκόμη, αὐτὴν ἀκούγαν καὶ ἀκοῦμε εἰς τὴν *Θείαν Λειτουργίαν* καὶ τὴν καταλάβαιναν καὶ τὴν καταλαβαίνουμε τέλεια, ἔστω κι ἂν δὲν γνώριζαν ἢ δὲν γνωρίζουμε ὅλες τὶς λέξεις, ἦταν καὶ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ μας γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Θεό μας· πρόσφερε ὅμως στοὺς Ἕλληνες καὶ μία ἀκόμη πολιτικὴ ὑπηρεσία, τοὺς ἀπήλλαξε ἀπ' τὶς ξένες λέξεις τῶν βαρβάρων κατακτητῶν· τὶς θεωροῦσαν ὡς βρωμιὰ ἐπάνω τους καὶ καμάρωναν ὅταν ἀκούγαν τὶς καθαρὲς ἑλληνικὲς λέξεις, ἔστω κι ἂν δὲν ἀγνοοῦσαν τὴν ἀκριβὴ σημασία τους, αἰσθάνονταν ὅτι ἐξαγνίζονται καὶ καθαρίζονται ἀπ' τὴν ἀποφορὰ τῆς δουλείας πάνω τους καὶ μέσα τους. Τοὺς ἔδενε ὅμως καὶ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τὸν πολιτικὸ στίχο, ἢ ἀδιάρρηκτη ἔκφραση τοῦ τροχαϊκοῦ δεκαπεντασυλλάβου τοῦ Αἰσχύλου· ὅλα αὐτὰ μαζὶ ἀποτελοῦσαν ἀδιάσπαστη ἐνότητα στὴν συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ περισσότερο τῶν ὄρειων. Αὐτοὶ ξεκίνησαν τὴν ἐπανάσταση, ὅπως καὶ ὅλες τὶς προηγούμενες, καὶ αὐτοὶ σήκωσαν τὸ βάρος τῆς, μαζὶ μὲ τοὺς νησιῶτες, στὰ δύσκολα πρῶτα χρόνια.

Μόλις ὅμως συστάθηκε τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος ἔκανε δύο πράγματα, ἀπεκόπησαν οἱ καθαρευουσιάνοι πλήρως ἀπ' τὸν ἀπλὸ κόσμο, τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του, τὰ πανηγύρια του, τὶς ἑορτές του, δηλαδή, ἀπ' τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι· τὸ δεύτερο, ἐστράφησαν στὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους στὰ φῶτα τῶν Εὐρωπαίων, ἔφεραν τὰ συστήματά τους στὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους, κυρίως μὲ τοὺς *Βαναροὺς ἀντιβασιλεῖς*, καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ παρέκαμψαν ὅσα εἶχε θεσπίσει ὁ κυβερνήτης *Ἰωάννης Καποδίστριας*· ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκπαίδευση, κατήργησαν κάθε τι ἀπ' τὰ σχολεῖα τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, ὅπως καὶ τὴν διδασκαλία τῆς προσωδίας, τὴν ὁποία ἐδιδάσκοντο καὶ στὸ *Κρυφὸ Σχολεῖο*. Ἀκόμη καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἄρχισαν τὴν ἀποκοπή τους ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, τὴν θεώρησαν πολλοὶ ἄσχημη σὲ σύγκριση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ, μὲ τὰ πολλὰ μμμ, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἦταν ἄριστη! Παρενθετικὰ ἀναφέρονται αὐτά, ἀλλὰ ἔχουν τὴν σημασία τους.

Οἱ δημοτικιστὲς ἀπ' τὴν ἄλλη πῆραν τὸ διπλανὸ μονοπάτι καὶ προχώρησαν παράλληλα· διακήρυξαν ὅτι χρησιμοποιοῦν τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ χωρὶς καμμία σχέση καὶ ἀναφορὰ στὴν καθομιλουμένη αἰολοδωρικὴ στίς περισσότερες

περιοχές της Ελλάδος· άρχισαν να φτιάχνουν την δική τους γλώσσα, χωρίς ουδεμία σύνδεση με την γλώσσα του άπλου κόσμου στα βουνά και στους κάμπους, στις συνοικίες και στις πλατείες, στα πανδοχεία και στις ταβέρνες, τελείως άποκομμένη άπ' τὸ δημοτικὸ καὶ λαϊκὸ τὸ τραγοῦδι. Εἶχαν ὅμως τὸν κοινὸ παρανομαστή τους με τοὺς καθαρευουσιάνους, τὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους πρὸς τὰ ἐξ Ἑσπερίας φῶτα, με ἓνα στοιχεῖο παραπάνω αὐτοί, δὲν εἶχαν σὲ μεγάλη ἐκτίμηση τὴν κλασικὴ μας παράδοση καὶ φυσικὰ περιφρονοῦσαν ἢ ἀπέρριπταν διαρρήδη τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ· ὅσο μάλιστα ταυτίζονταν με τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀριστερὰ ὡς πολιτικὴ ἔκφραση, ζητοῦσαν ἐπίσης τὸν χωρισμὸ τῆς ἐκκλησίας άπ' τὸ κράτος, ἀφοῦ ἔτσι γίνεται στὴν Εὐρώπη! καὶ δὲν ἀποδέχονταν οὔτε τὴν δημοτικὴ οὔτε τὴν λαϊκὴ μουσικὴ, μόνο ἡ εὐρωπαϊκὴ ταίριαζε στις ιδέες τους κι ἐπομένως καὶ στις ἀνάγκες τοῦ λαοῦ! Ὅσο προχωροῦσε μάλιστα ἡ ταύτισή τους με τὴν ἀριστερὰ τόσο πιὸ πολὺ ἀποκόπτονταν άπ' τὴν ἑλληνικὴ παράδοση καὶ τὸν Ἕλληνα, με τρόπο ἀρκετὰ περιφρονητικὸ, ὅπως καὶ οἱ καθαρευουσιάνοι· οἱ τελευταῖοι εἶχαν ὡς πρότυπό τους τὰ γαλλικὰ καὶ τὸ πιάνο, οἱ πρῶτοι τὰ ἐπαναστατικὰ τραγοῦδια τῶν ἐξεγέρσεων στις εὐρωπαϊκὲς πόλεις, ουδεμία ἢ ἐλάχιστη στὴν οὐσία διαφορὰ μεταξύ τους.

Τὴν νεοελληνικὴ, ὅπως διαμορφώθηκε τελικὰ, ἀρχὲς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἢ τέλη τοῦ προηγούμενου, τὴν ἀγνόησαν ἀμφότεροι· ἡ νεοελληνικὴ ὅμως κέρδισε καὶ κερδίζει ὑπόγεια καὶ σταθερὰ, με μοναδικὴ ἀναγνώρισή της στὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ καὶ τοῦ Γεωργίου Ράλλη τὸ 1976. Στὴν νεοελληνικὴ τοῦ Ἀχιλλέως Τζαρτζάνου ἐπιστρέφουν αὐθόρμητα οἱ Ἕλληνες, ἔστω καὶ χωρὶς σαφῆ συναίσθηση τοῦ πράγματος, ἴσως ὅμως ἐπειδὴ, ὅταν στὰ σχολεῖα μάθαιναν γράμματα, τὴν γραμματικὴ του καὶ τὸ συντακτικὸ του διδάσκονταν, ἴσως ἐπειδὴ ἐκφράζει καλύτερα τὴν μετεξέλιξη τῆς αἰολοδωρικῆς.

Ἦρθε ὅμως ὁ ὁδωστρωτήρας τῆς σοσιαλιστικῆς δημοτικῆς καὶ τὰ ἰσοπέδωσε ὅλα· ἡ ἀπάντηση δόθηκε καὶ πάλι άπ' τὸν ἀπλὸ κόσμο, με τὴν ἐπιστροφή μας πρὸς τὴν εὐμνημόνευτη γλώσσα μας, αὐτὴ πού μιλάμε ὅλοι μας -καὶ οἱ ἴδιοι οἱ δημοτικιστὲς στὴν καθημερινότητά τους!- με τὴν τάση μας πρὸς λογιωτατισμὸν καὶ πάλιν, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τους.

2

Ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας, ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς, συνοδεύονταν στοὺς δύο ποιητὲς καὶ μὲ τὴν συστηματικὴ μελέτη τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς παρουσίας τῆς ἐποχῆς τους· δείχνουν ἀμφοτέρωθεν, ὅπως φαίνεται μέσα ἀπ' τὰ γραπτὰ τους, ὅτι αἰσθάνονται σὲ *ισότιμη* θέση μὲ τοὺς κορυφαίους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, πάλιν ὑπερτερῶν ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ἴσως ἐπειδὴ ἄφησε πολὺ περισσότερα γραπτὰ κείμενα. Ἐνδιαφέρει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ἡ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στοὺς Εὐρωπαίους, ὡς φυσικὴ προέκτασις τῆς ἀνωτερότητος τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς συνεχείας του ὡς τὶς μέρες μας. Ὅταν ὁ ἔθνικὸς ποιητὴς γράφει, «Ἔρχεται ὁ ξένος καὶ βρίσκει ἀκόμη ζωντανὰ πολλὰ συνήθια τῆς Ἰλιάδος· ἀκόμη οἱ γυναῖκες λέγουν τὰ μοιρολόγια εἰς τὰ λείψανα καὶ τὰ φιλοῦν· ἀκόμη ὁ γέρος στὴ δυστυχία του χτυπάει τὸ μέτωπό του μὲ τὰ δύο του χέρια καὶ τὰ σηκώνει στὸν οὐρανὸν ὡς νὰ ἤθελε νὰ τὸν ἐρωτήσῃ γιατί ἔπεσε τέτοια συμφορὰ στὸ κεφάλι του· ἀκόμη γυμνώνει τὸ βυζὶ τῆς ἡ μάννα καὶ ξαναθυμᾷ τοῦ παιδιοῦ τῆς τὸ γάλα ποῦ τοῦ ἔδωσε· ἀκόμη ὁ δοῦλος κάνει ὄρκον εἰς τὸ ψωμί ποῦ τὸν ἔθρεψε. Ὅμως ὁ ξένος δὲν ἔχει ἄλλα δικά μας νὰ μουρμουρίσῃ τὰ χεῖλα του παρὰ *Μῆνιν ἄειδε, Θεά*, γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη. Καὶ τώρα ποῦ ξαναγίνεται νίκη στὸ Μαραθῶνα, δὲν σώζεται φωνὴ ἀνθρώπου νὰ ξανακάμῃ στὴ γλῶσσα μας ὄρκον: Μὰ τὲς ψυχὲς ποῦ ἐχάθηκαν πολεμῶντας! Γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη. (*Ὁ ποιητὴς κλαίει*)»¹⁵.

Τὸ ἀπόσπασμα ἀπ' τὸν «Διάλογο» μᾶς λέει πολλὰ πράγματα· ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶχε παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ εἶχε διαπιστώσει ἰδίως ὁμμασι ὅτι ἦταν ὀλοζώντανα τὰ ὀμηρικὰ ἤθη, εἶχε δηλαδὴ ἀπτὲς ἀποδείξεις τῆς συνεχείας τους στὰ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστορίας· δὲν τὰ εἶχε διδαχθεῖ μόνο μέσα ἀπ' τὶς μελέτες του. Ὅταν γράφει, ὅτι «ὁ ξένος δὲν ἔχει ἄλλα δικά μας νὰ μουρμουρίσῃ τὰ χεῖλα του παρὰ *Μῆνιν ἄειδε, Θεά*, γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη», περιγράφει τὴν ἀδυναμία τῶν ξένων νὰ καταγράψουν τὰ ἔθιμα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· ὅταν μάλιστα ἐπιλέγει τό, «Μὰ τὲς ψυχὲς ποῦ ἐχάθηκαν πολεμῶντας!», ἀναφέρεται μᾶλλον στοὺς στίχους τοῦ Χοροῦ εἰς τὸν «Ἀγαμέμνονα» τοῦ Αἰσχύλου,

ἰὼ ἰὼ παράνουσ Ἑλένα

μία τὰς πολλὰς, τὰς πάνυ πολλὰς

---

¹⁵ Αὐτόθι, σελ. 460-461.

ψυχὰς ὀλέσασ' ὑπὸ Τροίᾳ¹⁶.

Ἄλλη μία ἀπόδειξη τοῦ πόσο βαθειὰ γνώριζε τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία,

*Ἀλοίμονο, ἀλοίμονο, ἄμυαλη Ἑλένη,
μία ἀπ' τὶς πολλές, τὶς πάρα πολλές
ψυχὰς ἐσὺ κατέστρεψες κάτω ἀπ' τὴν Τροία.*

Ἐβαλε τὰ κλάματα ὁ ποιητής, ὅταν θυμήθηκε ὅτι κανεὶς δὲν ἐξυμνεῖ πλέον τοὺς νέους Μαραθῶνες, πέρα ἀπ' τὸν ἴδιο· πολὺ δύσκολη ἢ στιγμὴ αὐτὴ γιὰ τὸν νέο ἀκόμη Ζακυνθινό, ὅταν γράφει τὸν «Διάλογο»· ζοῦσε καθημερινὰ τὸν ἀγῶνα τῶν συμπατριωτῶν του, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπ' «Τὴν γυναῖκα τῆς Ζάκυθος», ἀπ' τὴν καθημερινὴ ἀγωνία του γιὰ τὸ Μεσολλόγι, κι ὅπως καταγράφεται αὐτὴ στὸ κορυφαῖο ἔργο τῆς νεοελληνικῆς μας γραμματείας, «Τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους». Τὴν συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως δὲν τὴν δίδουν μόνο οἱ ποιητές, ἀλλὰ καὶ οἱ καπεταναῖοι, «Μὲ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἀγία, γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερία», ἔδιναν τὸν ἀγῶνα, ἐνῶ κι ὁ Γέρος τοῦ Μωρηᾶ ἀποκαλοῦσε Περσιάνους τοὺς Τούρκους· ἔδιδε ὁ παλαιὸς καπετάνιος τὸν τόνο σὲ ὅτι πίστευαν καὶ ἤθελαν νὰ ἀκούσουν οἱ Ἕλληνες, ἐνῶ καὶ οἱ Ἀρβανίτες τῶν νησιῶν μας βάφτιζαν τὰ πλοῖα τους μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα.

Ἡ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, δὲν πηγάζει μόνο ἀπ' τὴν βαθειὰ γνώση τῆς ἀπ' τοὺς δύο ποιητές, μὲ τὶς σπουδές τους στὴν Ἰταλία ἀμφοτέρωθεν -ἀλλὰ καὶ στὴ Βουδαπέστη ὁ Χριστόπουλος, πέραν τῶν μαθημάτων του στὸ Βουκουρέστι ἀπ' τοὺς κορυφαίους διδασκάλους τοῦ γένους-, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴν συνεχῆ παρακολούθησι τῶν τελευταίων ἐκδόσεων στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες· ἦταν ἡ Ἰταλία κέντρο τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως ἀκόμη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Αἰσθάνονταν τουλάχιστον ἰσότιμοι καὶ ἡ μελέτη τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ἦταν συνεχῆς, ἔστω καὶ ἀπὸ μετάφραση γιὰ τὸν Σολωμό· ἐνδιαφέρει ἡ αἴσθησις αὐτὴ γιὰ τὴν ἐπιδρασί της στὴν ψυχολογία τους, στὴν στάση τους ἀπέναντι στὰ ἐξ Ἑσπερίας φῶτα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα τὰ κόμματα, ἦταν τὸ ἀγγλόφιλο, τὸ γαλλόφιλο καὶ τὸ ρωσόφιλο, ἀλλὰ καὶ οἱ πνευματικοὶ τῆς ἀνθρωπίνης καθόριζαν τὴν στάση τους ἀναλόγως πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπιδράσεις, ὄχι ὅλοι ἀλλὰ οἱ περισσότεροι, ἂν καὶ

¹⁶ Αἰσχύλου, Ἀγαμέμνων, στ. 1455-1457, μετάφραση δική μου.

άρκετὰ ὀλιγώτεροι ἀπὸ ὅ,τι συνέβη στὴ συνέχεια· στὸ θέμα τῆς γλώσσας ἢ ἐξάρτηση ἀπ' τὴν Εὐρώπη ἦταν σχεδὸν ἀπόλυτη, ἀπ' τοὺς καθαρευουσιάνους, τὴν συνέχεια τῶν σοφολογιωτάτων, καὶ ἀπ' τοὺς δημοτικιστὲς ἀκόμα χειρότερα· στοὺς νέους κλάδους μάλιστα τῶν ἐπιστημῶν ἢ ἀποδοχὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων ἦταν πλήρης, μὲ τυφλὴ ὑπακοή, καὶ σὲ βαθμὸ δὲ κλιμακούμενο στὶς ἐπόμενες γενιές, ἢ ὁποῖα συνοδεύθηκε κι ἀπ' τὶς προοδευτικὲς ιδέες, μὲ τὴν ἀριστερὴν ἰδεολογία στὴν κορυφή. Ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς ἱστορικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, ἢ ἐξάρτηση τῶν τριῶν κομμάτων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς μετέπειτα περιόδου, ἀπ' τὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, ἦταν ὅπωςδήποτε μικρότερη, ὅταν συγκριθεῖ μὲ τὴν ἀπόλυτη προσήλωση πολλῶν κομμάτων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τῶν ἡμερῶν μας πρὸς τὴν δεξιὰ ἢ ἀριστερὴ ἰδεολογία· ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀντιδραστικοῦ καὶ τοῦ προοδευτικοῦ, τοῦ καπιταλιστικῶν ἢ σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, εἶχε δοθεῖ ἀπ' τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἰδεολογίας, χωρὶς καμμία ἀναφορὰ καὶ πολὺ περισσότερο διείσδυση ἢ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ γραμματείας. Ἐὰν κάτι στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἢ στὴν φιλοσοφία πιὸ πολὺ δὲν ταίριαζε μὲ τὶς ἰδεολογικὲς τοὺς ἀπόψεις, τὸ προσάρμοζαν ἀντιστοίχως στὸ πρότυπό τους ἢ τὸ πετοῦσαν ὡς ἄχρηστο, ἂν τοὺς ἦταν βάρος· μοναδικὸ κριτήριό τους ἦταν ἢ ἀπόλυτη πίστη, στὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια τῆς δυτικῆς σκέψεως...

Τὸ σημαντικό εἶναι ἓνα, ἢ αἴσθησις τῆς ἰσότητος ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη χανόταν σιγὰ σιγὰ στὴν ἑλληνικὴ διάνοησι· ὅσο μάλιστα βάρυνε ἢ ἀναμέτρηση δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς, τόσο περισσότερο ἐνισχυόταν ἢ ἐξάρτηση ἀπ' τὶς εὐρωπαϊκὲς ιδέες· ἀκόμη καὶ ἢ προσέγγιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας γινόταν πλέον, κατὰ τὰ πολιτικὰ ρεύματα τῆς Ἑσπερίας, μὲ τὴν διάκριση σὲ συντηρητικὸ καὶ προοδευτικὸ· δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς ἢ μελέτη τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ ἄλλο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἢ διαφορὰ πολιτικῆς χειροραφετήσεως τῆς σκέψεως των. Οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους αἰσθάνονταν καὶ ἦταν ἰσότιμοι μὲ τοὺς Εὐρωπαίους διανοητὲς, ὄχι μόνο στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστημονικὲς ἔρευνες· πειράματα φυσικῆς καὶ χημείας, δὲν γίνονταν μόνο στὸ Βουκουρέστι καὶ στὸ Ἰάσιο, ἢ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν Σμύρνη καὶ στὰ Ἰωάννινα, ἀλλὰ καὶ στὸν ταπεινὸ Τύρναβο Λαρίσης ἀπ' τὸν Ἰωάννη Πέζαρο, τὸν δεῦτερο μετὰ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη καλύτερο διδάσκαλο τῆς ἐποχῆς.

Ἡ παραμέληση τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι ἴσως ἡ πληρέστερη ἀπόδειξη τῆς δουλικῆς στάσεως τῶν εἰδικῶν ἀπέναντι στίς ξένες ἐπιρροές· ἀκόμη καὶ γνωστὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐξέλιξή της, ὅπως ἡ προσωδία, ἀγνοήθηκαν παντελῶς, ἂν καὶ ἐδιδάσκοντο συστηματικὰ στὰ σχολεῖα μέχρι τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ, ἐπειδὴ οἱ ἐξ Ἑσπερίας νεώτεροι γλωσσολόγοι δὲν τὴν κατέγραφαν στὴν γλῶσσα τους, ἂν καὶ τὴν μελετοῦσαν οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι. Ἡ ἰσοπεδωτικὴ λογικὴ κυριάρχησε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ἀκόμη καὶ στὸ θέμα τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς, ἀπέναντι σὲ ξένη ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη· στὰ σχολεῖα ἢ ἰσοπέδωση ἦταν χειρότερη, διότι ὅλα ἀρχίζαν καὶ τελείωναν μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης, τῆς κάθε ἐπιστήμης στὴν ἐποχὴ μας καὶ φυσικὰ καὶ τῆς γλωσσολογίας, μὲ τὸ ἀλατοπίπερο ἀπ' τὶς ἀρχαῖες πηγές· τὸ τί εἶπαν καὶ τί ἔγραψαν ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Διονύσιος ὁ Θραῦξ, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γεώργιος ὁ Χοιροβοσκός, ὁ Φώτιος, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, τόσοι ἄλλοι ἀγνοοῦνται παντελῶς, ὅπως παραγκωνίζεται καὶ ἡ γνήσια δημοτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, κυρίως ἢ αἰολοδωρικὴ.

Ἡ στυγνὴ μίμηση ὀδηγεῖ σὲ δουλικὴ ἀντίληψη καὶ στρεβλὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων· αὐτὸ μᾶς διδάσκει ὁ ἔθνικός μας ποιητής, μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὸ «ἑλληνίζειν» τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καθοριστικὴ του διαφορὰ μὲ τοὺς δημοτικιστὲς τῆς χώρας μας· δὲν εἶχαν ἀπ' τὴν ἀρχὴ οὐδεμία ἐπαφὴ μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ παρέμειναν προσηλωμένοι στίς ξένες θεωρίες ἀναμειγμένες μὲ τὶς πολιτικὲς τους ἰδεολογίες. Οἱ θεωρίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν ἀρκετὰ στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος κι ἴσως καὶ πολὺ καλὰ σὲ κάποιον βαθμό, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐξέφραζαν καὶ τὶς συνθήκες ζωῆς καὶ γλώσσης ὅσων λαῶν δὲν εἶχαν τὴν ἴδια ἱστορικὴ πορεία· ὅλα αὐτὰ ξεχνιόντουσαν ἢ μᾶλλον παραμερίζονταν μπροστὰ στὰ φῶτα τῶν μεγάλων ἰδεολογιῶν, μὲ τὴν νέα τους ἐρμηνεία τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἐὰν μερικοὶ λαοὶ δὲν «προσαρμόζονταν» καλὰ στὴν λογικὴ τῆς κοσμοθεωρίας τους, αὐτὸ δὲν ἦταν πρόβλημα, ἀλλάζαμε τὴν ἱστορία τους καὶ μαζί μὲ αὐτὴν καὶ τὸν λαόν τους, μὲ πρῶτο ἐργαλεῖο τὴν γλῶσσα του! Δηλαδή, ἔγιναν ὅλοι τους πιὸ ἀναχρονιστικοὶ καὶ πιὸ ἀντιδραστικοὶ ἀπ' τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Χριστόπουλο, ἀλλὰ κι ἀπ' τὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τὸν Πλάτωνα, ὅπως καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους μεγάλους σοφοὺς τῆς ἱστορίας

μας. Ο έθνικός μας και ο λυρικός μας ποιητής έσκυψαν στην γλώσσα του λαού, όχι μόνο για να εκφράσουν καλύτερα τον έσωτερικό τους κόσμο, αλλά και για να άντλήσουν την πολιτική τους ευαισθησία και τις άναζητήσεις τους· μέσα άπ' την γλώσσα συμπορεύεσαι με τὰ όνειρά σου και τις άνησυχίες σου. Αυτό μάς λένε.

Φυσικά, όλα αυτά δέν σημαίνουν ότι άπαξιώνεται ή συνεισφορά τών μεγάλων φιλολόγων μας και τών γλωσσολόγων τής νεώτερης έποχής· τὸ αντίθετο μάλιστα ήταν σπουδαίοι όλοι τους και συνεισέφεραν πάρα πολλά στην έλληνική παιδεία, αλλά είναι γεγονός, ότι ο μέγάλος Γιάννης Ψυχάρης είχε ως πρόχειρη καθημερινή του γλώσσα την γαλλική, όπως ο Σολωμός την ιταλική· ή διαφορά τους είναι μία και καθοριστική, διότι ένδεικτική μόνο σημασία έχει τὸ παράδειγμα, ο Ψυχάρης μελέτησε την δημοτική στο γραφείο του, στο έργαστήριό του, ο Σολωμός, στην Άγορά τής Ζακύνθου με τούς κανταδόρους και τὸν άπλό κόσμο, ταυτισμένος άπολύτως με την άντίληψη του έλληνίζει και έγγραψε στην έλληνική γλώσσα τὰ άριστουργήματά του, όχι στην ιταλική.

Η άντίληψη αυτή οδήγησε στα άκρα, με τάσεις προς την έξάρτηση άπ' τις δυτικές ιδεολογίες, στην προβολή κάποιων εκφράσεων τών διαλέκτων, με τοπική όμως μόνο χρήση, ως παράδειγμα έπιβολής τους στην έλληνική γλώσσα· τέτοια έπιβολή παρατηρήσαμε κατά την άσκηση τής μαλλιαρής τὸν περασμένο αιώνα, ή τών γλωσσικών «έφαρμογών» κατά την σοσιαλιστική περίοδο, μετά την έπιβολή του μονοτονικού με τροπολογία τις μεταμεσονύκτιες ώρες στις άρχές του 1982· ή άνωθεν έπιβολή σε πλήρη έφαρμογή, δηλαδή, ή πλήρης άποκοπή άπ' την όμιλούμενη γλώσσα και την έλεύθερη σκέψη, όπως άποδείχθηκε εκ τών ύστέρων. Η άναφορά παραδειγμάτων δέν είναι άντικείμενο τής μελέτης, αν και έχει γίνει δεξοδική παρουσίασή τους σε άλλα πονήματα, αλλά δύο μόνο παραδείγματα είναι άρκετά: ποιός και με ποιὰ λογική σκέφθηκε και επέβαλε την κατάργηση του χρονικού έπιρήματος άμέσως και την άντικατάστασή του με τὸ τροπικὸ άμεσα; Άπάντηση εύθέως, άμεσα, δέν έχει δοθει, αλλά έχει δοθει έμμεσα· ή κυβέρνηση τότε, με τὸν πρωθυπουργὸ πρώτον, τὸ χρησιμοποιούσε στὸν πολιτικό τους λόγο, και μάλιστα με κάποια έλάχιστη χρονική ύστέρηση πάντοτε στην εκφορά του, ενῶ ο ίδιος στην καθημερινή του όμιλία χρησιμοποιούσε τὸ άμέσως, όπως συνέχιζε να τὸ χρησιμοποιεῖ ο έλληνικός λαός: «τὸ γάλα μου», φωνάζει τὸ παιδί, «άμέσως παιδί μου», άπαντάει ή μαμά του ή ή γιαγιά του. Δεύτερο παράδειγμα, ή ίσοπέδωση τής δημοτικῆς με την άντικατάσταση τών καταλήξεων σε -εως τής γλώσσας μας, με τις

ἀντίστοιχες σὲ -ης· δηλαδή, ἡ δημοτικὴ ἔγινε ἀπλῶς θέμα καταλήξεως καὶ ὄχι συντάξεως καὶ δομῆς, ἀρμονίας, ὅπως ἔχουν ὅλες οἱ διάλεκτοι τῆς ἑλληνικῆς. Τὰ παραδείγματα εἶναι ἐνδεικτικά, ἀλλὰ ἓνα εἶναι τὸ συμπέρασμα: ἡ ἰσοπεδωτικὴ αὐτὴ λογικὴ διαμορφώνει ἀναλόγως τὴν νοητικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὁδηγεῖ στὴν μείωση τῆς διανοητικῆς του συνθέσεως, ἐπομένως τῆς σκέψεώς του· ὁ λόγος γίνεται «λογοειδής», καὶ ὁδηγεῖ ἀποδεδειγμένα, σὲ «κακία ποιήματος ἢ καλουμένη λογοειδεία... ὡς ἄρα ἐγὼ κακίαν τινα ἐν ἀρεταῖς τάττω ποιημάτων ἢ λόγων», κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα· αὐτὴ ἦταν πάντοτε ἡ ἐπιδίωξη τῶν τυραννικῶν καθεστώτων στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, διότι οἱ βάρβαροι κατακτητὲς ὡς σύνολο -ἀλλὰ ἔχουμε καὶ πολλές ἐξαιρέσεις πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ὅπως τοῦ Ἀναχάρσεως, τοῦ Ἡρίλλου, τοῦ Κλειτομάχου, Καρχηδονίων ἀμφοτέρων αὐτῶν, καθὼς ὁ τελευταῖος ἔγινε καὶ πρύτανις τῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὸν Καρνεάδην, πού εἶχαν διακριθεῖ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείουσι-, δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα τῆς συλλήψεως παρομοίων ἐννοιῶν καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς στὴν γλῶσσα τους.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση τῆς γλώσσης ὡς λόγου καὶ ἤθους, διότι εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένα μετὰξὺ τους, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐκάστου: «ὥσπερ γὰρ τὰ μὲν σώματα εὖ διακείμενα πρὸς ὑγίειαν καὶ πλοῖα πρὸς ναυτιλίαν καλῶς ἔχοντα τοῖς πλωτήρσι ἐπιδέχεται πλείους ἀμαρτίας ὥστε μὴ φθείρεσθαι δι' αὐτάς, τὰ δὲ νοσερῶς ἔχοντα τῶν σωμάτων καὶ τὰ τῶν πλοίων ἐκλελυμένα καὶ πλωτῆρων τετυχηκότα φαύλων οὐδὲ τὰς μικρὰς δύναται φέρειν ἀμαρτίας, οὕτω καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ χεῖρισται πλείστης δέονται φυλακῆς. Τὰς μὲν οὖν δημοκρατίας ὅλως ἢ πολυανθρωπία σῶζει, τοῦτο γὰρ ἀντίκειται πρὸς τὸ δίκαιον τὸ κατὰ τὴν ἀξίαν· τὴν δ' ὀλιγαρχίαν δῆλον ὅτι τὸναντίον ὑπὸ τῆς εὐταξίας δεῖ τυγχάνειν τῆς σωτηρίας»¹⁷. Μακρὰ ἢ παρέκβαση, ἀλλὰ ἄκρως ἐποικοδομητικὴ· ὅταν ὁ Σταγειρίτης μιλάει γιὰ νοσηρὰ καὶ ἐκλελυμένα σώματα ἐννοεῖ τὰ σώματα ἀπὸ πλευρᾶς ἤθους καὶ ὄχι φυσικῆς ὑγείας, ἐννοεῖ τοὺς ἀχρεῖους καὶ ὅσους ἀδυνατοῦν νὰ ζήσουν στὰ πλαίσια τῆς δημοκρατίας, δηλαδή, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσουν τὴν ἰσηγορία, διότι διὰ τοῦ λόγου ἐκφράζεται πρωτίστως ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Στὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» μᾶς δίδει τὴν καλύτερη περιγραφὴ τοῦ ἤθους: «οἱ δ' ἐμμελῶς παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποι· τοῦ γὰρ ἤθους αἱ τοιαῦται δοκοῦσι κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτω καὶ τὰ ἤθη... ἔστι γὰρ τινα πρέποντα τῶ τοιούτῳ λέγειν ἐν παιδιᾷς μέρει καὶ ἀκούειν, καὶ ἡ

¹⁷ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Στ', κεφ. δ', παρ. 2-3, (1320β34-1321α4), μετάφραση δική μου.

τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδεύτου»¹⁸.

Τὸ εὐτράπελος ὁ φιλόσοφος τὸ ἀναφέρει μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὠραιότητος τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀγχινοίας, ἀλλὰ καὶ τῶν τρόπων συμπεριφορᾶς, ἐνῶ ἀργότερα πῆρε τὴν σημερινὴ σκωπτικὴ τοῦ ἔννοια, ὁ διασκεδαστικὸς καὶ γελοῖός πως στὸ λόγο του. Ὅσοι παίζουν ἐμμελῶς ἀποκαλοῦνται εὐτράπελοι, ὠραῖοι στὴν συμπεριφορὰ τους καὶ στὸ λόγο τους, δηλαδὴ μὲ ἀρμονικοὺς τρόπους, εὐτροποῖ· διότι ἀπὸ τὸ ἦθος τους ἐκπηγάζουν οἱ ἀρμονικὲς κινήσεις, ὅπως δὲ τὰ σώματα κρίνεται ἀπ' τὴν κινήσεις τους ἔτσι καὶ τὰ ἦθη... εἶναι μερικὲς κινήσεις ἀρμόζουσαι στὸν ὠραῖο λόγο, ὅπως καὶ στὰ παιχνίδια καὶ στὴν ἀπαγγελίαν, καὶ τὸ παιχνίδι τοῦ ἐλευθέρου διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ δούλου, ὅπως καὶ τοῦ καλλιεργημένου ἀπ' τὸ ἀπαιδεύτου. «Αὐτὸς ἔχει τὴν Καλημέρα χωρία», λέμε ἀκόμη καὶ τώρα στὰ χωριά μας, ὅπως λέγαμε καὶ στὴν περιόδου τῆς δουλείας.

Στὰ «Πολιτικά» μελετᾶται τὸ ἦθος, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ κατονομάζει ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς· διότι ὅπως ὅταν τὰ σώματα εἶναι μὲν καλὰ στὴν ὑγεία τους, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἔννοει, καὶ τὰ πλοῖα ἔχουν κατάλληλο προσωπικὸ μὲ ναυτικούς ἐμπείρους μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν πολλὰ λάθη καὶ νὰ μὴν καταστρέφονται ἀπὸ αὐτά, ὅσα ὅμως ἔχουν ναυτικούς μὲ κακὴ ὑγεία καὶ τὰ πλοῖα εἶναι διαλυμένα καὶ μὲ φαύλους ἐπὶ πλέον ὡς πλήρωμα οὔτε τὴν μικρὴν ζημίαν δὲν μποροῦν νὰ ἀντέξουν, ἔτσι καὶ στὴν πολιτεῖαν οἱ κακοδιοικούμενες θέλουν περισσότερη προσοχή. Τὴν δημοκρατίαν μὲν λοιπὸν τὴν περιφρουρεῖ ἢ πολυανθρωπία τους, ἂν καὶ αὐτὸ ἀντίκειται πρὸς τὸ κατὰ τὴν ἀξίαν δίκαιο· ἐνῶ ἢ ὀλιγαρχία εἶναι φανερὸν ὅτι βρῖσκει τὴν σωτηρίαν τῆς στὸν σεβασμὸ τῶν ἀξιῶν, ἔννοει τὴν ἀξίαν κάποιων ἀτόμων κι ὄχι ὅλων. Ὅταν γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ πολυανθρωπία, ἀναφέρεται εἰς τὸ «ἐλληνίζειν» τοῦ Ἀλκιβιάδου· ὅπως τὰ διαλυμένα στοὺς ἀρμούς τους πλοῖα, τὰ ἐκλελυμένα, ἔτσι καὶ ἢ πρακτικὴ τῶν πολιτῶν εἶναι ἀσυντόνιστη, διαλυμένη, καὶ ὁδηγεῖ στὴν παρακμὴ τῆς πόλεως, σὲ κατάλυση τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, ὁ λόγος τους, ἢ ἰσηγορία, ἔχει διαταραχθεῖ, αὐτὸ ἔννοει μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὸ «ἐλληνίζειν» ὁ φιλόσοφος.

---

¹⁸ Τοῦ ἰδίου, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», βιβλ. Δ', κεφ. 3,5, (1128α10-13, 19-22), μετάφραση δική μου.

«Παντάπασιν ἐκκελυμένους»

Τὴν πληρέστερη ἔννοια τοῦ «ἐκκελυμένος» μᾶς τὴν δίδει μερικούς αἰῶνες ἀργότερα, ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, εἰς τὸ βιβλίον του «Περὶ μουσικῆς τρόπων», ὅταν ἀναλύει τὸ πῶς ἐπηρεάζουν τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων οἱ διάφοροι τρόποι τῆς μουσικῆς· γράφει, «τοὺς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν παντάπασιν ἐκκελυμένους· τοὺς γε μὴν τούτοις ἅπασι ἀτάκτως χρωμένους οὐδὲ τὴν διάνοιαν καθεστῶτας, παραφόρους δὲ κατανοήσεις»¹⁹. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ λόγου στὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενό μας καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τὴν λέξη «ἐκκελυμένος» χρησιμοποιεῖ ὁ Λατίνος τὴν καταγωγή γραμματικὸς καὶ ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς· οἱ μὲ βραχὺ καὶ ἄνισο διάστημα ῥυθμοὶ τῆς μουσικῆς καθιστοῦν τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων «παντάπασιν ἐκκελυμένα»· κι ὅλους αὐτοὺς τοὺς ῥυθμοὺς ὅταν τοὺς χρησιμοποιοῦμε χωρὶς καμμία τάξη ἀρμονίας οὔτε τὸ μυαλὸ δὲν ἀφήνουν ἀνεπηρέαστο, καὶ ὀδηγοῦν σὲ παράλογες, παράφρονες κατανοήσεις, ἀντιλήψεις τῶν πραγμάτων. Στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας γράφει ὁ Ἀριστείδης, ἀλλὰ οἱ παρατηρήσεις του ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ προέκταση στὶς μέρες μας.

Τὴν ἴδια ἀναφορὰ συναντοῦμε καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως· γράφει ὁ ἱστορικὸς Ἰωάννης Φιλήμων, σχετικὰ μὲ τὸ ἦθος, τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν, τῶν ὀρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν στὴν προεπαναστατικὴν περίοδο: «οἱ πρῶτοι ζωηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμον· οἱ δεῦτεροι ἐκκελυμένοι καὶ ἀήθεις ὡσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὀπλων»²⁰. Ὁ ἱστορικὸς δὲν παραπέμπει στὸν φιλόσοφο καὶ στὸν μουσικό, ἀλλὰ ἐξειδικεύει τὴν ἔννοια στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, τὴν ὁποία γνώριζε ἀρκετὰ καλά· τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν τῶν Ἑλλήνων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς περιγράφει, τὸ πῶς συμπεριφέρονταν καὶ τὸ κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθήκες ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση, ὁ παλλαϊκὸς ξεσηκωμὸς, κατὰ τὸν Μεγάλον Βεζύρη τῆς ἐποχῆς· ἦταν βαθεῖα ριζωμένη ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἔκπτωσις στὴν πολιτικὴν πρακτικὴν συνοδεύεται πάντοτε μὲ τοὺς ἀναλόγους μουσικούς ῥυθμούς, ἐπομένως στὸ ἴδιο μῆκος κύματος σκέπτονται καὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ἔθνικός μας ποιητής· τὸ ἂν ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ

¹⁹ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, «Περὶ μουσικῆς τρόπων», ἐκδόσεις Teubner, 99mb, σελ. 83-84, μετάφρασις δική μου.

²⁰ Ἰωάννου Φιλήμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλίᾳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξὶ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834.

τήν καθαρεύουσα, ἔχει δευτερεύουσα σημασία, γιατί στήν ανεξάρτητη Ἑλλάδα γράφει, ἀλλά γνωρίζει ἄριστα τὸ ἦθος τῶν ὀρεινῶν, ὅπως καὶ ὁ Σολωμός. Ὅταν λέει, «ὄσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία της κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς;» ὑπογραμμίζει τὴν διαφορὰ τοῦ ἦθους τῶν ὀρεινῶν πρὸς τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους. Καὶ προσθέτει, «ὄσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικήν τους ζωὴ, τὰς ἰδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ ἡμᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυνάμενον ἐθνικά». Οἱ διαφορὲς αὐτὲς δὲν ἐμφανίζονται στοὺς δημοτικιστὲς, οὔτε ὡς ἀπλὴ ὑπόνοια, ἀφοῦ μένουν προσκολλημένοι στοὺς τύπους καὶ πρωτίστως στὶς καταλήξεις τῶν λέξεων· ἔτσι, ἐὰν τὴν κατάληξη τῆς γενικῆς στὰ τριτόκλητα ἀπὸ -εως τὴν κάνουμε σὲ -ης, ἀμέσως γίνεται δημοτικὴ, κατὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση· ἀποτέλεσμα τὸ «ὑπὲρ τῆς πόλεως», γίνεται «ὑπὲρ τῆς πόλης» καὶ ἡ κακοφωνία διαχέεται στὸ ἦθος, ἐνῶ ἡ μουσικὴ ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς καταργεῖται, πάει περίπατο, ὁ τύπος ἔχει ἐφαρμοσθεῖ, ὅπως τὸν διατύπωσε τὸ γραφεῖο τῆς Νέας Υόρκης. Τὸ πῶς μιλάει ὁ ἀπλὸς κόσμος, τὸ πῶς προφέρει, «τὸ δικό μας στόμα», τὸ πῶς ἀκούγεται, τὸ ποῖα εἶναι ἡ μελωδία του, δὲν ἐνδιαφέρει, ἄς προσαρμοσθεῖ. Ἡ νεοελληνικὴ ἀποβάλλεται· σκοπὸς ἦταν ἡ ἐπιβολὴ στὸν Ἑλληνα ἦθους δουλικῆς νοοτροπίας...

Ὅσοι ἔχουν ζήσει τὴν περίοδο ἐκείνη καὶ ἔχουν συμμετάσχει στὶς συζητήσεις, καὶ στὶς ἀντεγκλήσεις, γιὰ τὴν γλωσσικὴ μεταρρύθμιση, γνωρίζουν ἄριστα, ὅτι οἱ ἐπίσημοι καὶ οἱ διάσημοι συνοδοιπόροι φιλόλογοί τους δὲν ἄκουγαν καμμία κριτικὴ· ἡ ἀπάντησι ἦταν πάντοτε κομματικὴ, οὔτε κἂν πολιτικὴ, διότι δὲν ἔχουν καμμία σχέση μὲ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ αὐτὲς οἱ θέσεις τους· τοὺς ἀποκαλοῦσαν ὅλους ὄσοι διατύπωναν τὴν σωστὴ ἑλληνικὴ ἀποψη γιὰ τὴν γλῶσσα, δεξιούς καὶ ἀντιδραστικούς καὶ ἡσύχαζαν... Δὲν πέρασε οὔτε μία δεκαετία καὶ ὁ ἀπλὸς κόσμος ἄρχισε νὰ «λογιωτατίζει» καὶ οἱ ἴδιοι στήν οἰκογένειά τους χρησιμοποιοῦν καὶ χρησιμοποιοῦσαν «λόγιες» λέξεις, «ἀμέσως» γιὰ τὸ χρονικὸ ἐπίρρημα, ἀλλὰ ἐπέμειναν καὶ ἐπιμένουν οἱ περισσότεροι τῆς ἰδίας ἰδεολογίας στήν χρῆσι τοῦ «ἄμεσα» στὶς ἐπίσημες ἐκφράσεις τους. Ὁμολογοῦν, ὅτι εἶναι συνειδητὴ ἡ ἐκφρασι

αυτή, διότι ή δουλική ύπακοή σέ κάτι έξωθεν τής κοινωνίας, τοῦ λαοῦ, καί μάλιστα στήν γλώσσα, εἶναι ή χειρότερη μορφή *αὐτεξανδραποδισμού*. Γνωστά αυτά...

Τò γεγονός εἶναι ἕνα, εἶναι δεδομένη ή ιστορική ἀπόδειξη ὅτι διαστρεβλωτικές παρεμβάσεις στήν γλώσσα -μέ τήν χρήση τής ἀπαλωτέρας διατυπώσεως-, ὁδηγοῦν στήν ἔκπτωση τής πολιτικῆς μας πρακτικῆς, ἀπό ἐνεργοῦς πολῖτες σέ ἀπράγμονες ή καί ἀχρείους, γιά νά ἀναφερθοῦμε καί εἰς τόν Περικλή. Οἱ ἐκλελυμένοι κινοῦνται μεταξύ ἀπραγμόνων καί ἀχρείων καί εἶναι λεπτομερῆς ή ἀνάλυση τοῦ φαινομένου στήν ἑλληνική γραμματεία· δευτερεύουσα σημασία ἔχει τò ἐάν ή γλωσσική μεταρρύθμιση ἔγινε συνειδητά ή ὄχι, ἄλλωστε τί σημαίνει τò συνειδητά, ὅταν ἐπιβάλλεται ή ἐπικάλυψη τής *ιδεολογικῆς προβολῆς*, ὅτι αὐτός εἶναι ὁ μοναδικός δρόμος γιά τήν ἐπίτευξη τῶν *πολιτικῶν καί κοινωνικῶν σκοπῶν τῆς*; Τò ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στήν πλήρη ἀποκοπή, ὅπως προαναφέραμε, τῶν καθαρευουσιάνων καί τῶν δημοτικιστῶν, ἀπ' τήν ὀμιλούμενη γλώσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, στά χωριά τὰ πρῶτα χρόνια, ὅπου κατοικοῦσε ή τεράστια πλειοψηφία του, καί στίς συνοικίες ἀργότερα, ὅπου συγκεντρώθηκε μεταπολεμικά· γιά τόν λαὸ μιλοῦσαν, ἀλλά μέ ἄλλη γλώσσα ἀπό τήν γλώσσα τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται.

Ἡ δουλική λογική στὸ γλωσσικό, μέ τήν ἐπικάλυψη τής *προοδευτικότητας* πάντοτε, ἐπιβλήθηκε ἀκόμα χειρότερα τίς *τρεις τελευταίες δεκαετίες* καί κυρίως μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ *ἠλεκτρονικοῦ τύπου*· ὅσο ὑπῆρχε μόνο ὁ *γραφτὸς τύπος*, ή προϋπόθεση τής γλωσσικῆς ἐπαρκείας ἦταν ἀπαραίτητη, ἀλλά καί ἀναγκαία καί ἱκανή συνθήκη γιά τήν ἀνάδειξη στίς τάξεις του. Μὲ τήν κυριαρχία τής φωνῆς, καί τής εἰκόνας περισσότερο, αὐτή ή προϋπόθεση παραμερίσθηκε ή καί χάθηκε, ἀλλά καί ἀγνοήθηκε, ἀκόμη καί στὸν γραπτὸ τύπο· ή κριτική φυσικά ἀφορᾷ τὸ πολιτικὸ φαινόμενο αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ὄχι τὰ νέα παιδιά, αὐτὰ δικαιολογοῦνται κάπως. Ἡ ἐνόχληση πάντως γιά τήν γλώσσα τους, τὸν λόγο τους, εἶναι ἐμφανέστατη σὲ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ λαοῦ, ὅταν ὅλοι λογιωτατίζουν καί πάλιν· ή ἀποκοπή τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τήν εἰκονική προβολή τής πραγματικότητας εἶναι γεγονός καί δείχνει νά γίνεται αὐτή χάσμα ἀδιάβατο. Ἀλλὰ ή συνειδητὴ φαύλη ἐκφορὰ τοῦ λόγου, γραπτοῦ καί προφορικοῦ, χαράσσει ἀνεξίτηλα τήν ποιότητα τῶν τελευταίων δεκαετίων τής ἐποχῆς μας, ὅπως καί ή *πενία τοῦ ποιητικοῦ λόγου*, ή χειρότερη στήν τρισχιλιετῆ ιστορία μας.

2

Σε όσους νέους ασχολούονται με την ψηφιακή τεχνολογία, όχι μόνο ως επάγγελμα αλλά ακόμη και ως καθημερινή αναζήτηση, το χάσμα γίνεται πιο ένοχλητικό, δηλαδή στην τεράστια πλειοψηφία τους ή μάλλον στο σύνολο της νεολαίας· τα τελευταία χρόνια μάλιστα γενικεύεται ή χρήση του πολυτονικού στις περισσότερες ιστοσελίδες, ενώ στην αρχή δεν υπήρχε καν και πολλοί «ειδικοί» έλεγαν, ότι δεν γίνεται να χρησιμοποιηθεί πολυτονικό στην νέα τεχνολογία· όσο δε επεκτείνονται οι ψηφιακές εφαρμογές και ξεφυτρώνουν σαν τα μανιτάρια οι νεοφυείς εταιρείες, με την ανάδειξη της Ελλάδος σε παγκόσμιο κέντρο έρευνας της προηγμένης τεχνολογίας, όλο και περισσότεροι νέοι αναζητούν την έμπνευσή τους μέσα απ' το πολυτονικό. Από άλλη σκοπιά, διαπιστώνουν οι νέοι ότι, με το πολυτονικό στη γραφή τους, ή δημιουργικότης της σκέψεώς τους πολλαπλασιάζεται και ή επίλυση των όποιων προβλημάτων αντιμετωπίζουν στην έρευνα γίνεται ευκολότερη· δεν γνωρίζουν σχεδόν όλοι τους, εκτός από όσους έχουν μελετήσει σε βάθος την ελληνική γραμματεία, ότι ακούμε σε πολυτονικό, σκεπτόμαστε σε πολυτονικό, μιλάμε σε πολυτονικό, με την προσωδία ολοζώντανη στην ελληνική γλώσσα. Τότε, όταν γράφουμε σε μονοτονικό, παρουσιάζεται τουλάχιστον *δυσαρμονία* στην συλλογιστική μας και εκπίπτουμε αυτόμάτως σε έκλελυμένους, ενώ και ο λόγος μας γίνεται λογοειδής, με την *ανάλογη αντανάκλαση* στο ήθος μας. Και είμαστε στα πρώτα βήματα της ψηφιακής τεχνολογίας, διότι ακολουθεί ή ταύτιση *σημαίνοντος* και *σημαιομένου* και έπεται ή μουσική αρμονία, ο ρόλος της προσωδίας, του πολιτικού στίχου...

Τα νέα παιδιά αντιλαμβάνονται ότι όσο ανακτούν την αρμονία της ελληνικής -το αντιλαμβάνονται με την έννοια του αισθάνονται και όχι τόσο της λογικής και θεωρητικής του επεξεργασίας-, τόσο πολλαπλασιάζεται στη νιοστή δύναμη ή δημιουργικότης τους, στο αντικείμενο της εργασίας τους και στις κοινωνικές και πολιτικές εκδηλώσεις τους, αλληλένδετα είναι αυτά· για την ικανότητα της δημιουργικής συνθέσεως των νέων μας σπεύδουν όλες οι μεγάλες ξένες εταιρείες ψηφιακής τεχνολογίας και ανοίγουν κέντρα έρευνών στην Ελλάδα· δεν τους χρειάζονται οι θεωρητικές αναλύσεις, μάλλον τους είναι βαρετές, την δημιουργικότητα των νέων μας αναζητούν.

Ἡ ἀναφορὰ σὲ αὐτὰ ἔχει σχέσηὴ μὲ τὸ ἀντικείμενό μας, διότι εἶναι παρόμοια μὲ τὴν διάσταση τῆς προασπίσεως τῆς δημοτικῆς ἀπ' τὸν Διονύσιο Σολωμὸ καὶ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, ἀπέναντι στὴν καθαρεύουσα τῆς λογίας παραδόσεως καὶ στὴν δημοτικὴ τῶν ἐργαστηρίων· οἱ δύο ποιητὲς ἔμειναν δεμένοι μὲ τὴν δημοτικὴ καὶ δὲν τὴν ἀπαρνήθησαν, παρὰ τὴν ἀδίστακτὴ πολεμικὴ τῶν καθαρευουσιάνων. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καὶ στὴν ἐποχὴ μας, μὲ τὴν στάση τοῦ ἀπλοῦ κόσμου καὶ ἀκόμη περισσότερο τῶν νέων μας, ἀπέναντι στὴν προπαγάνδα ἀφελληνισμοῦ τοῦ τόπου, διότι ἐκεῖ ὁδηγεῖ ἡ δημοτικὴ τῶν ἐξ Ἑσπερίας ἐργαστηρίων καὶ ἡ μεθοδευμένη ἀπαιδευσία τῶν παιδιῶν μας, μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος· ἡ ἀντίδραση ἔρχεται ἀπὸ κάτω, ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας καὶ στόμα στόμα περισσότερο· κάποιοι τὸ ἐφάρμοσαν, εἶδαν ὅτι ἀποδίδουν στὸ πολλαπλάσιο καὶ τὸ εἶπαν στοὺς φίλους τους καὶ πάει λέγοντας... Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία· οἱ δύο ποιητὲς γνώριζαν ἀρκετὰ καλὰ τὴν προσωδία τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς γλώσσης μας· οἱ νέοι ἐρευνητὲς μᾶλλον καθόλου ἢ ἐλάχιστοι μεταξὺ τους, καὶ αὐτοὶ ὅπως φαίνεται σποραδικὰ καὶ ἀποσπασματικά, ἀλλὰ τὴν ἐφαρμόζουν στὴν πράξη. Μοιάζουν περισσότερο μὲ τοὺς ἀπλοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ ὅποιοι ἦταν ἀγράμματοι καὶ ζοῦσαν στὰ βουνὰ οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ τους ταυτότητα καὶ τοῦ «Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν Ἁγία».

Ἡ ἐξάπλωση τοῦ φαινομένου ἔχει πάρει τὴν μορφή ρεύματος, ἂν καὶ ἡ ἐμβάθυνσή του στὴν ἑλληνικὴ διανόηση μᾶλλον ἀργεῖ, σημεῖον τῶν καιρῶν κι αὐτό· ἡ αἰτία εἶναι δικαιολογημένη καὶ ὀφείλεται στὸν σκοταδισμό τῆς ἰδεολογικῆς προπαγάνδας, ἀριστερᾶς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀλλὰ καὶ δεξιᾶς, μὲ τὴν δουλικὴ ἀπομίμηση τῶν ξένων προτύπων. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι δὲν γίνεται οὔτε κἂν ἡ θεωρητικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν αὐτῶν τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τὸ πόση σχέση ἔχουν μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας· ὁ λόγος ὡς ἰσηγορία, ὡς ἔκφραση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, παραγκωνίζεται, ἂν δὲν ἀγνοεῖται ἐντελῶς, καὶ ἀντικαθίσταται ἀπ' τὸν Λόγο τῆς ἰδεολογίας, ἐμβαπτισμένο στὴν κολυμβήθρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ οἱ νέοι ἐπιστρέφουν ψηλαφητὰ στὴν πράξη στὸν ἑλληνικὸ λόγο, στὸν ζωντανὸ προφορικὸ λόγο, καὶ ἀντλοῦν τὴν ἰκανότητά τους συνθέσεως πρωτίστως μέσα ἀπ' τὰ παραμῦθια τῆς γαγγιάς, καὶ σχεδὸν καθόλου ἀπ' τὰ ἐπίσημα ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα, ἐνῶ ὅλο καὶ περισσότεροι ἐγκαταλείπουν τὰ γκλήγκλις καὶ χρησιμοποιοῦν μόνο τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ στὴν ἐπικοινωνία τους...

Όταν ο Πλάτων, εις τὴν «Πολιτείαν» του, ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εις τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν καὶ τῶν ἀνελευθέρων, θέτει τὰ ὅρια τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς γιὰ κάθε πολίτευμα· ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ «Πολιτεία» εἶναι ἡ πραγματεία τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἰδεολογίας στὴν παγκόσμια ἱστορία· οἱ θεωρίες τῶν Μάρξ, Χίτλερ καὶ ὄλων τῶν ἄλλων εἶναι ἀπλὲς ὀδοντόκρεμες. Γράφει, λοιπόν, ἢ μᾶλλον βάζει στὸ στόμα τοῦ Σωκράτους, ἂν καὶ ὀπωσδήποτε αὐτὲς ἦταν ἀπόψεις τοῦ διδασκάλου του: «ὅτι τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶν συγκείμενον, λόγου τε καὶ ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ.... ὅσον γε αὐτοῦ λόγος ἐστίν, οὐδὲν δήπου διαφέρει τοῦ μὴ ἀδομένου λόγου πρὸς τὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς δεῖν τύποις λέγεσθαι»²¹. Μᾶς λέει ὅτι ἡ μουσικὴ ἔκφραση, τὸ μέλος, ἢ μελωδία, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη, τὸν λόγο, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμό... καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸν λόγο, δὲν διαφέρει καθόλου τοῦ προφορικοῦ ὁ ἀδόμενος πὺν ἐκφράζεται μὲ τὴν μουσικὴ· δηλαδὴ, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ τοῦ μουσικοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου, στὴν ἐπίδρασή τους στὸ ἥθος τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἶναι ἄρρηκτη ἢ σύνδεση τῶν δύο· εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἢ ἐμβάθυνση στὸ θέμα αὐτό, διότι μᾶς παρουσιάζει εὐρύτερα τοὺς παράγοντες διαμορφώσεως τοῦ ἥθους.

Στὴ συνέχεια ὁ καλλιεπὴς φιλόσοφος προσθέτει: «Καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς»²². Εἰς τὸν Δάμωνα, τὸν στενὸ φίλο καὶ σύμβουλο τοῦ Περικλέους, ἀναφέρεται, δηλαδὴ τὸν καλύτερο θεωρητικὸ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ τοῦ Σωκράτους διδάσκαλο, τὸν ὀποῖο εἶχαν ἐξοστρακίσει οἱ Ἀθηναῖοι σὲ κάποια στιγμή ὀργῆς τους κατὰ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, ἐπειδὴ ἀδυνατοῦσαν ψυχολογικὰ ἢ πολιτικὰ πληξαι αὐτὸν τὸν ἴδιον· μαζὶ μὲ τὸν Δάμωνα θὰ συμβουλευθοῦμε, ποιοὶ εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ῥυθμοί, καὶ ποιοὶ ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Εἶχαν σαφῆ γνώση τοῦ πῶς καὶ ποιοὶ ἀκριβῶς ῥυθμοὶ φέρουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ καταστάσεις ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας, καὶ ποιοὶ καλλιεργοῦν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, εἴτε ὡς μουσικὴ ἔκφραση εἴτε ὡς προφορικὸς λόγος. Ἀμέσως μετὰ τὸ ἐξειδικεύει ἀκόμη πιὸ ἀναλυτικὰ: «Ἀλλὰ μὴν τὸ

²¹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Δ', 398δ, μετάφραση δική μου.

²² Αὐτόθι, 400β.

εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἶπερ ῥυθμός γε καὶ ἀρμονία λόγῳ... τούτων ἕνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφῇ, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμός καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐάν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τούναντίον;»²³

Ἐλάχιστα, καὶ ὅσα θεωροῦμε ἀπαραίτητα γιὰ τὴν μελέτη μας, ἀπὸ ὅσα ἐπικαλεῖται ὁ φιλόσοφος, παραθέτουμε. Τὰ ὑπόλοιπα μένουν... Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο λοιπὸν καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο... ἡ ἀσκηση αὐτῶν μὲ τὴν μουσική εἶναι ἡ καλύτερη διαπαιδαγώγησις, διότι διεισδύει ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ῥυθμός καὶ ἡ ἀρμονία, καὶ δένονται ἄρρηκτα μαζί της ὡς φορεῖς τῆς εὐσχημοσύνης, καὶ καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο εὐσχήμονα, ἐάν σωστὰ διαπαιδαγωγηθεῖ, διαφορετικά, ἂν ὁμως ὄχι, τὸν ὀδηγοῦν στὸ ἀντίθετο, σὲ ἄσχημο ἢ καὶ ἀχρεῖο, τὸν ἐξαγριώνουν.

Ὅταν κανεῖς τὰ μελετᾷς αὐτὰ προσεκτικὰ στὸν φιλόσοφο καὶ στὴν ὅλη ἑλληνική γραμματεία -ἔστω κι ἂν ἐμεῖς περιοριστήκαμε στὸν Πλάτωνα καὶ σὲ λίγες ἄλλες ἀναφορές-, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὐτὰ τὰ ἔγραψε γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, παρὰ τὴν ἀναφορὰ του στὴν παρακμὴ τῆς δημοκρατίας τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα· τὴν ἔζησε ὁ ἴδιος τὴν παρακμὴ καὶ συμμετεῖχε μὲ τὶς ἐπισκέψεις του στοὺς τυράννους τῶν Συρακουσῶν, πατέρα καὶ υἱὸ Διονύσιο, ἂν καὶ διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ σὲ πολλὰ ἔργα του. Ὅλα αὐτὰ ἄλλωστε ἀναφέρονται εἰς τὴν παιδείου τῶν φυλάκων, τῶν φρουρῶν τῆς πολιτείας του, καὶ στὴν διαμόρφωσιν τοῦ καταλλήλου ἤθους τῶν, ἂν καὶ ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ὁμολογεῖ τὴν ἀποτυχία του· σκοπὸς του ἦταν ἡ διαμόρφωσιν τοῦ ἐλευθέρου ἤθους τῶν φυλάκων, γιὰ τὴν προστασία τῆς πολιτείας του, δὲν τοὺς ἤθελε μὲ πρακτικὴ, «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας»· τοὺς ἤθελε ὑπάκουους εἰς τοὺς ἄρχοντας, ἀλλὰ διαψεύσθηκε οἰκτρὰ, διότι ὅσοι ἐκφράζονται μὲ ῥυθμοὺς ἐλευθερίας καὶ εὐσχημοσύνης κατακτοῦν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν καὶ ἐπομένως δὲν ἀνέχονται τὴν πολιτεία του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀμφισβητοῦν ἢ καὶ ἀνατρέπουν τὸ αὐτάρχηκό του σύστημα· ἀφοῦ ἀποκτοῦν εὐρυθμοὺς καὶ εὐάρμοστο ἤθος, κατακτοῦν καὶ τὴν ἐλευθερία δράσεως, τὴν ἰσηγορία,

---

²³ Αὐτόθι, 400δ, 401δ

ὁπότε δὲν εἶναι καλοὶ φύλακες τῆς ὀλοκληρωτικῶν ἀντιλήψεων πολιτείας του. Τὰ ὅρια τῆς διδασκαλίας του θέτει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του ὁ μέγας φιλόσοφος...

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς εἶναι ἡ δυναμικὴ τῆς ἀποδεσμεύσεως τῶν νέων μας ἀπ' τὴν ἰσοπεδωτικὴ λογικὴ τῆς ἀνελευθερίας καὶ μανίας καὶ τῆς ἐπανόδου τους στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ στὴν συνεχῆ δημιουργικὴ σκέψη, ὅπως αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἐκφράζεται καὶ πάλι μὲ αἰτία τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση· ἄρχισε κατὰ τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ της, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς διαπιστώνουν ὅτι ἡ συνεχῆ καὶ πηγαία ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους καὶ τῆς ἰκανότητος συνθέσεως κατὰ τὴν διάρκειά της μελέτης καὶ ἐργασίας εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἰκανὴ συνθήκη γιὰ τὴν διατήρηση τοῦ ἐλευθέρου ἥθους καὶ τῆς πνευματικῆς διαυγείας. Ὅποια νέα ἐφεύρεση παρουσιασθεῖ δίδει τὶς ἐξετάσεις της στὸ διαδίκτυο καὶ ὁ καθένας ἀπ' τὰ πέρατα τοῦ κόσμου τὴν ἀξιολογεῖ καὶ τὴν κρίνει, ἀφοῦ ἡ παγκόσμια γνώση εἶναι πλέον ἐνιαία καὶ εὐχρηστὴ σὲ ὅλους καὶ προσβάσιμη σὲ ἐλάχιστο μάλιστα χρόνον· πέρασε ἡ ἐποχὴ τῆς εὐρεσιτεχνίας καὶ τῆς ἀποκλειστικότητός της, μὲ τὴν συστατικὴ ἠθικὴ ἀναπόσπαστα δεμένη μαζί της, ὅταν ἡ δημιουργικότης ἦταν ἀποσπασματικὴ καὶ περιστασιακὴ· βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς καὶ λογικῆς, ὁ ἐρευνητὴς κρίνεται ἀπ' τὴν ἰκανότητα διαρκοῦς δημιουργικῆς σκέψεως καὶ συνθέσεως, ὄχι μόνο στὴν εἰδικότητά του, ἀλλὰ σὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε παραγωγικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς διαδικασίας. Ἐπομένως κρίνεται, πρῶτον, ἀπ' τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεώς του, ὅπως ἀναδύεται μέσῳ τῆς γλώσσης του, τοῦ λόγου του, τοῦ μὴ ἀδομένου λόγου καὶ τοῦ ἀδομένου πολὺ περισσότερο· στὴν διαδικασία τῆς ἐρεύνης του τὸ Ἑλληνόπουλο στρέφεται ἀσυναίσθητα στὴν σκέψη του, στὴν γλῶσσα του, ὅπως ἔμαθε τὶς βασικὲς τῆς ἔννοιες ἀπ' τὴν γαργαλιὰ του καὶ τὰ παραμύθια της. Δεύτερο στάδιο εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς του, ὡς ἀναγκαῖα προέκταση τοῦ ἥθους του, ἀλλὰ πᾶμε πολὺ πιὸ μακρυνά· ἀπὸ ἄλλη ἀτραπὸ ἐπιστρέφουμε στὸ ἀδιέξοδο τοῦ Πλάτωνος, μὲ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν πολιτεία του, δηλαδὴ καλύτερα, τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἀμφισβητήσεως τῶν θεῶν, τῆς ἰσηγορίας ἀπέναντί τους, τῶν ἀντεγκλήσεων καὶ τῆς ἀπάτης μεταξύ των. Ἀλλὰ, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσίν του, εἶναι συνεχεῖς καὶ ἄκρως πειστικὲς οἱ ἀναφορὲς του εἰς τὸν μέγαν ἐπικὸ ποιητὴ εἰς ὅλα τὰ ἔργα του· οἱ ἴδιοι οἱ φύλακες, μὲ τὴν μουσικὴ τους παιδείαν, ἀκολουθοῦν τὸν δρόμον τοῦ γενάρχου τοῦ Ἑλληνισμοῦ...

«Τὴν ἄκραν ἀτθίδα ἀποψάλλει»

Στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ἡ ἀνάταση τοῦ γένους καὶ οἱ ἀγῶνες ἀπελευθερώσεώς του συνοδεύονταν πάντοτε ἀπ' τὴν ἐπιστροφή στὶς ρίζες μας· ἡ δημοτικὴ μουσικὴ, τὰ κλέφτικα τραγούδια, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μιλοῦσαν στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων, διότι, «καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία τους»· ἀπ' τ' ἄδυστα τῆς ψυχῆς τους ἀντλοῦσαν, ὁ λόγος τους ἐνέπνεε τὸ φρόνημα τῆς ἀνατάσεώς τους. Τὸν ρόλο τους στὴν ψυχολογία καὶ στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τὸν καταγράφουν πληρέστερα οἱ γραμματικοὶ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς δουλείας, ὅπως ὁ Δημήτριος, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, εἰς τό, «Περὶ ὕφους»: «ἔοικε γοῦν τὰ μὲν περιοδικὰ κῶλα τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι τὰς περιφερεῖς στέγας καὶ συνέχουσι, τὰ δὲ τῆς διαλελυμένης ἐρμηνείας διερριμμένοις πλησίον λίθοις μόνον καὶ οὐ συγκειμένοις»²⁴. Γιὰ τὰ περιοδικὰ κῶλα -τὴν ἀρμονία στὴν σύνταξη τοῦ λόγου- μιλάει ὁ γραμματικὸς τῆς ρωμαϊκῆς δουλείας, συνηθίζεται λοιπὸν τὶς περιόδους νὰ τὶς παρομοιάζουμε μὲ τοὺς λίθους ἀντιστηριζέως στὴν περιφέρεια τῆς στέγης τὴν ὁποία καὶ συγκρατοῦν, στὴν μισογκρεμισμένη δὲ στέγη εἶναι τοποθετημένοι σωρηδὸν λίθοι καὶ χωρὶς καμμία συνοχή. Ὁ Δημήτριος κάνει ἀναφορὰ μάλιστα, ὡς παράδειγμα, στὴν λάξευση τῶν γλυπτῶν τοῦ Φειδίου καὶ στὴν στήριξή τους, κατὰ τὴν τοποθέτησή τους, «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι»· ἀνάλογη εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς. Ἐπομένως καὶ λόγος ὑπάρχει, ὡς ἔκφραση, καὶ ἐπικοινωνία λογικῶν ἀνθρώπων καὶ πολὺ περισσότερο ἐλευθέρων πολιτῶν, ὅταν δένονται οἱ λέξεις μεταξὺ τους ἀρμονικά, κατὰ «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι»· ἂν αὐτὸ δὲν γίνεται, τότε σαφέστατα ὀδηγεῖται τὸ ἄτομο σὲ, «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας», λογικὴ καὶ πρακτικὴ, μὲ τοὺς «διερριμένους» λίθους.

Στὴν ἐποχὴ του, ἦταν πολλοὶ ὅσοι δὲν μιλοῦσαν σωστὰ ἑλληνικά, ἢ κατέφευγαν σὲ «ῥυθμοὺς ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας»· σὲ αὐτὲς τὶς καταστάσεις ὀδηγεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἡ κατάργηση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος ἢ ἡ ἐπιβολὴ τῶν καταλήξεων σὲ -ης, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ δείξουν ὅτι μιλοῦν ἢ γράφουν στὴ δημοτικὴ -ἢ καλύτερα ὅτι ὑπακούουν στὴν γλῶσσα τοῦ αὐταρχικοῦ συστήματος ἐξουσίας τυφλά, διότι αὐτὴ εἶναι ἡ χειρότερη μορφή ὀλοκληρωτικῆς δεσποτείας-, γιὰ νὰ μείνουμε στὶς μέρες μας. Ὁ Δημήτριος, μὲ τὸ παράδειγμά του, «τοῖς λίθοις τοῖς ἀντερείδουσι», παραπέμπει, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἀναφέρει, στοὺς ἐκλελυμένους τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ· ὅσοι

²⁴ Δημητρίου, «Περὶ ὕφους», παρ. ιγ', μετάφραση δική μου.

κατασκευάζουν πρόχειρα τὰ σπίτια τους ύφίστανται καὶ τὶς συνέπειες τῆς καταρρέουσέως τους, ὅπως καὶ στὴ δημοκρατία, ὅταν οἱ θεσμοὶ δὲν εἶναι σεβαστοὶ καὶ οἱ πολῖτες τῆς εἶναι ἀχρεῖοι, τότε ἀπειλεῖται μὲ διάλυση, ὅπως τὸ πλοῖο, ὅταν ἔχει διαλυμένους ἄρμους καὶ ναυτικούς φαύλους ἢ ἄπειρους καὶ χωρὶς γνώση τῆς δουλειᾶς τους· τὸ ἴδιο ἀκριβῶς, ἂν καὶ ἀκόμη χειρότερα, συμβαίνει καὶ μὲ τὴν γλῶσσα, κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους.

Ἡ σύγκριση γίνεται ἐμφανέστερη στὴ γλῶσσα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ μᾶλλον τὶς τελευταῖες δεκαετίες σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ· ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊοκρατίας εἶναι μία καὶ καθοριστική: οἱ κοινότητες, ὅπως τὶς ἔχουμε ζήσει ὡς τὸν προηγούμενο αἰῶνα καὶ πολὺ περισσότερο ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως, εἶχαν διαμορφωθεῖ καὶ διατηροῦσαν ἀπ' τὴν σύστασή τους ἀρκετὰ τὴν αὐτονομία τους ἀπέναντι στὸν κατακτητὴ, στὸν ὅποιο κατακτητὴ· τὸ ἴδιο στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες στὰ ψηλὰ βουνὰ οἱ ἴδιες κοινότητες διέσωσαν τὸ γένος ὡς συνέχεια τοῦ τρόπου ζωῆς του καὶ τοῦ λόγου του. Ἡ γνήσια ἑλληνικὴ ἀνθοῦσε στὶς κοινότητες, μακρὰ ἀπ' τὰ ἀστικά κέντρα τῆς ἐποχῆς· καθαρὸ παράδειγμα ἔχουμε τὸν γραμματικὸ Φιλόστρατο, ὁ ὅποιος ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὸ βιβλίον του, «Βίοι Σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δευτέρου αἰῶνα: «ἡ μεσογαία τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικά μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκότα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἡ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»²⁵. Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴν περίοδο καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστυ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς τουλάχιστον ἐκπαιδεύσεως ὁλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων» ἐθνῶν· πλημμύριζαν αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτὰ τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ τρισβάρβαρα ἑλληνικά τους. Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρίσκει κανεὶς σχολεῖο τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπειδὴ ἐπ' ἀμοιβῇ δέχονται νεαροὺς ἀπ' τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικὰ ἔθνη ύφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης των περισσότερο, παρὰ

²⁵ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553

συμβάλλουν αυτοί στην εὐγλωττία· ἡ Μεσογαία ὁμως, ἐπειδὴ εἶναι ἄμοιρος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων, διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγο της καὶ ἡ γλῶσσα της τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει.

Ὁ Φιλόστρατος διαπιστώνει ὅτι, ἀπ' τὸν δεῦτερο αἰῶνα εἶχε ἀρχίσει ἡ παραφθορὰ τῆς ἑλληνικῆς στὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἴσως νὰ ἔγινε καὶ νωρίτερα, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀρμοδιότης τῶν φιλολόγων· ἂν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πού ὅλοι προσέτρεχαν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀκόμη καὶ οἱ αὐτοκράτορες γιὰ σπουδὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἦταν δεδομένη ἡ παραφθορὰ τῆς ἑλληνικῆς, τῆς Ἀτθίδος, πόσο χειρότερη θὰ ἦταν τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ὅταν οἱ ὀρδὲς τῶν βαρβάρων δὲν εἶχαν ἀφήσει τίποτε ὄρθιο, ἐκτὸς ἀπ' τὰ ψηλὰ βουνά; Σὲ προθύστερο χρόνο δίδει ἀπάντηση γιὰ τὴν κοινὴ ὡς πρόγονο τῆς δημοτικῆς καὶ γιὰ τὴν σημασία τῶν κοινοτήτων ὁ Φιλόστρατος, ἀλλὰ ἀγνοήθηκε ἡ ἀναφορὰ του· ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, χίλια χρόνια ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ποιητὲς ἀναφέρονται στὴν δημοτικὴ ποίηση καὶ στὰ κλέφτικα ἢ στὴν αἰολοδωρικὴ μὲ παρόμοια συλλογιστικὴ. Διερωτᾶται κανεὶς, τὸ τί θὰ ἔγραφε γιὰ τὶς μέρες μας ὁ μεγάλος γραμματικὸς;

Ἡ κατάκτηση τοῦ ἤθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας καθίσταται ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἀπὸ ὅλους καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ ὅσους ἀσχολοῦνται ἐπαγγελματικὰ μαζί της· ὁ πλανητὴς ἔχει γίνεи πλέον μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση ἓνα μικρὸ χωριό, οἱ ἀποστάσεις ἔχουν ἐκμηδενισθεῖ γιὰ τὴν ἐνημέρωση ἐκάστου καὶ ἡ νέα γνώση, μὲ τὴν ἀνάρτησή της στὸ διαδίκτυο, διαδίδεται ἀστραπιαίως σὲ ὅλους. Ὁ ἄνθρωπος δύναται τώρα γνωρίζεи τὰ πάντα καὶ στὸν ἐλάχιστο χρόνο, ἐνῶ δύνανται οἱ ἐρευνητὲς μετέχειн στίς ἐρευνες σὲ οἰοδήποτε μέρος τῆς γῆς, ἀμέσως μὲ τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπ' τὸν ἐκκινήσαντα τὴν διαδικασίαν· ἀκόμη εἶναι ἀμέσως προσβάσιμη καὶ σὲ ἐλάχιστο χρόνο ἡ παγκόσμια γνώση, ὅσο δὲν ἦταν ποτὲ ἄλλοτε. Δύο εἶναι τὰ προσόντα τῶν ἐρευνητῶν, ἡ δυνατότης τῆς γλώσσης των, ἡ ἱκανότης συνθέσεως καὶ δημιουργικῆς σκέψεως, καὶ ἡ κοινωνικὴ, πολιτικὴ καλύτερα, ἄνεση ἐξαπλώσεως τῆς δημιουργικῆς τους ἐκφράσεως σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τους· διαπιστώνουν, ὅλο καὶ περισσότερο οἱ ἐρευνητὲς, ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους στὸν κλάδο τους, ἀλλὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι γνωρίζεи καὶ τὶς ἐρευνες στοὺς ἄλλους κλάδους καὶ ἐπὶ πλέον τοῦ ἔχειн τὴν δυνατότητα ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ἔστω κι ἂν ἡ διαδικασία αὐτὴ βρῖσκεται ἀκόμη στὰ πρῶτα της βήματα. Ἡ ἐποχὴ τῆς ἄκρας ἐξειδικεύσεως τῆς ἐργασίας τελιώνει ὀριστικά...

Στήν βάση τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ λόγου, μὲ τὴν *τριπλῆ του μορφή*, ὡς *σκέψη, νοητικὴ διεργασία, διάνοια, νόημα, ὡς φωνή, μέλος, καὶ ὡς γλῶσσα ἢ γραφή, ἀποτύπωσή του* σὲ μόνιμη βάση· ὅσο ἐπεκτείνεται ἡ χρήση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ὡς λόγος, ἐργαλεῖο στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, καὶ ὡς λόγος, μέσο ἐπικοινωνίας καὶ συμμετοχῆς στὰ διαδραματιζόμενα στὴν τοπικὴ κοινωνία ἐκάστου καὶ ταυτοχρόνως στὸν κόσμον ὁλόκληρο, μὲ τὴν συναίσθηση τῆς πολιτικῆς τῆς σημασίας νὰ καλύπτει ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τόσο ἐπιφέρει ριζικὲς ἀλλαγές στὸν προηγούμενο τρόπο ζωῆς, δηλαδὴ στὴ ζωὴ τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου. Μετὰ τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ὁ δυτικὸς κόσμος θεώρησε τὴν ἐποχὴ τῆς, ὡς τὸ ἀνώτερο στάδιο τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου· ὅλες οἱ προηγούμενες ἐποχὲς ἦταν προπαρασκευαστικὲς βαθμίδες γιὰ τὴν μετεξέλιξή του στὴν ἀποκορύφωση τῆς ἀποστολῆς του, ἔλεγαν οἱ θεωρητικοί τῆς· πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἀπ' τὸν Μὰξ Βέμπερ καὶ ἄλλους θεωρητικούς φαινόμενο τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Οἱ διαφορὲς καπιταλισμοῦ καὶ κομμουνισμοῦ ἢ σοσιαλισμοῦ ἀφοροῦν τὴν διαμάχη τοὺς ἐντὸς τοῦ συστήματος αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ, καὶ ὄχι τὴν ἀναίρεσή του· θυμίζουσι σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς συγκρούσεις τῶν αἰρέσεων στὶς διάφορες θρησκείες στὴν ἱστορία.

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία αἶρει τὴν ἐσχατολογικὴ αὐτὴ ἀντίληψη καὶ ἀποδεικνύει στὴν πράξη τὴν πραγματικὴ τῆς φύσης, μιᾶς ἀπ' τὶς χειρότερες περιόδους στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ὁ περίφημος εἰκοστὸς αἰὼν, μὲ τὴν ἀλματώδη τεχνολογικὴ του ἀνάπτυξη καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς του κατακτήσεις, σημαδεύθηκε ἀπὸ δύο παγκοσμίους πολέμους καὶ συνέχισε σὲ χειρότερο βαθμὸ τὴν ἐξαθλίωση τῶν ἀποικιῶν, ἢ καὶ τοὺς ἄλλους πολέμους, *Κορέα, Βιετνάμ* σὲ δύο φάσεις, ὅπως καὶ *Αφγανιστάν, Ἰράκ* καὶ ἄλλους, δὲν ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ἡ ἱστορικὴ ἐξάντληση τῆς καταστροφικῆς του μανίας. Στὴ βάση τῆς κοσμοθεωρίας του βρῖσκεται ἡ μονοσήμαντὴ λογικὴ του, ὅτι φέρει τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια, καὶ ὅποιος δὲν τὴν ἀποδέχεται, ἀποβάλλεται, πεθαίνει στὴν πυρὰ, ὅπως στὴν *Τερά Ἐξέταση* ἢ ἀπ' τὴν πείνα καὶ τὶς κακουχίες· τὸ βιομηχανικὸ σύστημα διέθετε τὴν ἀποκλειστικὴ γνώση, αὐστηρῶς φυλασσόμενη στὸ *ἱερατεῖο του*, ἀλλὰ καὶ τὸν παγκόσμιον πλοῦτον, μαζὶ μὲ τὴν στρατιωτικὴν ἰσχύ, ἐπανάληψη γνωστῶν πραγμάτων γίνεται διὰ τὴν οικονομίαν τοῦ διαλόγου. Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση τὰ ἀνέτρεψε ὅλα αὐτά, ἀφοῦ κατέστησε τὴν παγκόσμια γνώση κοινὴ σὲ ὅλους, τὴν κατέβασε στὴν Ἀγορὰ, ὅπως εἶχαν κάνει οἱ

Ἕλληνες, μὲ τὸν *Θαλῆ* τὸν *Μιλήσιο* *πρῶτο*, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς *Αἰγυπτίους* καὶ τοὺς *Βαβυλωνίους*. τῶρα κρίνεται ἡ δημιουργικότης τοῦ λόγου ἐκάστου λαοῦ, τῆς γλώσσης του, ὅποτε καὶ καταρρέει ὡς χάρτινος πύργος ἡ ἐσχατολογικὴ θεωρία καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία, ἐνῶ μὲ τὴν Κίνα καὶ τοὺς Ἀναδυομένους μετατοπίζεται τὸ *οἰκονομικὸ κέντρο* τῆς *ὕψηλιου* ἐκτὸς τοῦ *Βορείου Ἀτλαντικοῦ* τῶν τεσσάρων τελευταίων αἰώνων· ἔχουν σημασία αὐτά, γιὰ ἓναν καὶ μόνον λόγο, γιὰ τὶς ριζικὲς ἐπιπτώσεις τους στὴν παγκόσμια καὶ ἑλληνικὴ φυσικὰ κοινωνία.

Ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος δύσκολα πολὺ ἀντιλαμβάνεται τὸ τί εἶναι ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση· οἱ ἰσχυροὶ τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, οἱ Ἀμερικανοί, ἐνεργοῦν καὶ δροῦν καὶ ζοῦν στὸ *παρελθόν*, μὲ μοναδικὸ κριτήριον, τὴν ἄρνησίν τους νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὶς σημερινὲς συνθήκες. Παράδειγμα, οἱ ἀνάγκες προστασίας καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ *κλίματος*· ἀρνοῦνται πεισματικὰ τοῦ νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ *Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο*, ἐνῶ ὑφίστανται βιβλικὲς φυσικὲς καταστροφές, ὅπως ἀπὸ τὸν περασμένο χειμῶνα καὶ τὶς πρωτοφανεῖς κακοκαιρίες, ἐξ αἰτίας τῆς *διαταραχῆς* τῶν *κυκλικῶν πολικῶν ἀνέμων*. Ἐφθασαν στὸ σημεῖο στὴν *Λουιζιάνα* καὶ στὴν *Τζώρτζια* νὰ ἔχουν *χαμηλότερες θερμοκρασίες* ἀπ' τὸν *Βόρειο πόλο*, ἀλλὰ *μηδαιμένες ἀντιδράσεις*· εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ συμπεριφορὰ *αὐτοκρατορικῆς κοινωνίας* ποὺ δὲν καταγράφει τὴν πορεία τῆς ἱστορίας.

Φαίνονται ἄσχετα κάπως μὲ τὴν μελέτη μας αὐτά, ἂν καὶ τίποτε δὲν εἶναι ἄσχετο πλέον στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὰ ἀναφέρουμε· στὴν ἐποχὴ τους οἱ δύο ποιητὲς ἐθεωροῦντο ὡς ἐκτὸς *τόπου* καὶ *χρόνου*, ἐπειδὴ πρόβαλαν τὴν δημοτικὴ γλῶσσα καὶ μουσικὴ καὶ ἐπειδὴ ἐμφανίζονταν ὡς *ισότιμοι* μὲ τὴν *εὐρωπαϊκὴ διανόηση*. Ἄλλωστε ὁ Διονύσιος Σολωμὸς θεωρήθηκε ὡς *πρωτοπόρος* τοῦ *ρωμαντισμοῦ*, μαζί μὲ τὸν *Λόρδο Βύρωνα*, τὸν *Γκαῖτε* καὶ τὸν *Βίκτωρα Οὐγκώ*, ἐνῶ *καθαρευουσιάνοι* καὶ *δημοτικιστὲς* ἔπαιρναν σταδιακὰ ἀποστάσεις ἀπ' τὸν *ρωμαντισμό*, ὅπως ἔκαναν καὶ τὰ *ιδεολογικὰ ρεύματα* τῆς *Εὐρώπης*. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἄλλωστε, ὅτι μόνον ὁ *ρωμαντισμὸς* στήριξε τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση, ἐνῶ *καπιταλιστικὴ* καὶ *ἀριστερὴ ἰδεολογία* τὴν *καταπολέμησαν* μετὰ *μανίας*· τὴν *θεωροῦσαν* ὡς *ἀπαρχὴ* τῆς *διαταραχῆς* τῆς *παγκοσμίου τάξεως* τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἀπόλυτη προσήλωση πρὸς τὶς ἰδεολογικὲς τοὺς ἀρχές ἦταν τὸ κριτήριο τῶν καθαρευουσιάνων καὶ τῶν δημοτικιστῶν· σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶχαν δίκαιο, διότι ἐθεωρεῖτο δεδομένη ἡ προσαρμογὴ πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς ἰδεολογίας, ὁ καθένας ἦταν μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη, ὅπως καὶ ὁ ἐργάτης ὄφειλε νὰ προσαρμόζεται στὶς συνθήκες τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ, νὰ γυρίζει μία μόνο βίδα, ὅπως τὸ κατέγραψε ὁ Σαρλὼ στοὺς «Μοντέρνους Καιρούς»· ἄλλη ἐκδοχὴ δὲν ὑπῆρχε καὶ οὔτε εἶχαν τὴν ἄνεση νὰ τὴν σκεφθοῦν, πέραν τῶν δύο ἰδεολογιῶν, καὶ ἡ ὅποια ἀμφισβήτησις ἀφοροῦσε τὴν μία ἐναντίον τῆς ἄλλης. Ὁ πολίτης ἦταν ἄγνωστη ἔννοια ὡς ἔκφρασις τῆς ἀμφισβήτησεως καὶ τῆς ἰσηγορίας· ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ὅμως ἐπαναφέρει τὸν ἄνθρωπο στὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς, μὲ τὸν λόγο τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καθοριστικὸ, τόσο στὴν παραγωγικὴ διαδικασία ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴ του ζωὴ. Ἡ ἀναστροφή ἔχει ἀρχίσει καὶ συνεχίζεται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἔστω καὶ ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους γιὰ τοὺς διάφορους λαούς· οἱ ρίζες ἐκάστου λαοῦ καὶ ἡ γλῶσσα του, ὁ λόγος του, διαδραματίζουν τὸν καθοριστικὸ ρόλο, καθὼς ἡ τεχνολογία κατέστησε ὁλόκληρη τὴν γῆ μία οἰκονομικὴ ἀγορὰ καὶ μία πολιτικὴ Ἀγορὰ, μὲ συνεχῆ καὶ ἀπρόσκοπτη ἐπικοινωνία ὅλων μεταξύ τους.

Ὁ πολίτης τῆς ψηφιακῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ἀπ' τὴν παραγωγικὴ διαδικασία -ὄχι μόνον στὸ ἐργοστάσιον ἢ στοὺς μαζικοὺς χώρους ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀσχολίαν του στὸ γραφεῖο του, στὴν καθημερινή του ζωὴ, στὴν οἰκογένειάν του, στὴν ἐπικοινωνίαν του καὶ συναναστροφήν του μὲ τὰ παιδιά του καὶ τοὺς φίλους του- μὲχρι περισσότερον τὴν πολιτικὴν του ἔκφρασιν· ὁ λόγος του, ὡς νόησις καὶ ὡς γλῶσσα, εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ζωῆς του. Ὁ λόγος του κρίνει τὴν παρουσίαν του, στὴν οἰκονομικὴν του δράσιν καὶ στὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν, προσδιορίζει τὴν προσωπικότητά του, διότι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀτομικὴ του παρουσία, ἐνῶ πρὶν κύριον καὶ μόνον κριτήριον ἦταν ἡ συμμόρφωσίς του πρὸς τὶς ἰδεολογικὰς ἀρχάς· ὅσο περισσότερον τὸν βοηθᾷ ἡ γλῶσσα του στὴν δημιουργικότητά του, ἀλλὰ καὶ τοῦ προσφέρει τὴν ἄνεσιν τῆς ἀμέσου προσβάσεως στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία, τόσο εἶναι πιὸ ἀποδοτικὸς στὴν ἐργασίαν του, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀπαραίτητος στὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν, διότι δίδει πιὸ γρήγορα λύσεις στὰ διάφορα προβλήματα. Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀπορρίπτει πρῶτον, τὴν ἄκριτη ὑπακοὴν πρὸς τὰς ἄνωθεν ἐντολάς κάθε μορφῆς καὶ περιεχομένου· δεύτερον, ὑποχρεώνει τὸ ἄτομον στὴν ἀναζήτησιν τῶν τρόπων

έκφρασεως τῆς παρουσίας του, στήν παραγωγική διαδικασία καί στήν πολιτική ζωή, ἀλληλένδετα εἶναι τὰ δύο. Στήν μεταβατική αὐτή περίοδο ζεῖ ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότης ὅπως ἓνα μικρὸ χωριὸ παλαιότερα· ὅλοι οἱ λαοὶ ἀναζητοῦν τὶς ρίζες τους καὶ τὸν ἄριστο τρόπο ἐκφράσεώς τους, μέσα ἀπ' τὶς συμπληγάδες τῆς ἀλλαγῆς, ὅπως σὲ κάθε μεταβατική περίοδο, καὶ ὁ καθένας βρίσκει τὸν δρόμο του.

Στὸν Ἑλληνισμό, ἡ ἀνάταση ἀρχίζει μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν νέων παιδιῶν μας, ἀπὸ κάτω, μὲ ὄχημα τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· στήν πράξη γίνεται κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21. Ἀπέναντι στοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες ἦταν ἡ *Τερά Συμμαχία*, τὸ καταπιεστικὸ σύστημα ἐξουσίας στήν *Εὐρώπη*, μὲ τὴν τάξη του καὶ τὴν ἀσφάλειά του, μετὰ τοὺς *ναπολεοντεῖους πολέμους*· οἱ ὅποιες ἐξεγέρσεις, στήν *Ισπανία*, στήν *Ἰταλία*, κατεπνίγησαν στὸ αἷμα. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἐπιβίωσε γιὰ δύο λόγους, ἐπειδὴ ἦταν *νικηφόροι* οἱ Ἕλληνες *στὰ κρίσιμα τρία τέσσερα πρῶτα χρόνια* της, καὶ ἐπειδὴ *ξεσήκωσαν τὸ κίνημα τοῦ φιλελληνισμοῦ* στήν *Εὐρώπη*, μὲ τὰ *κομιτάτα* στὶς διάφορες χῶρες καὶ τοὺς *Φιλέλληνες μαχητὲς* στήν *Ἑλλάδα*, ἀλλὰ καὶ *ἐπικουρικὸ* τὸ κίνημα τοῦ *ρωμαντισμοῦ*. Γι' αὐτὸ *στὰ ἐπόμενα χρόνια* ὑποχρεώθηκαν οἱ *τρεῖς μεγάλες δυνάμεις* νὰ ἀναγνωρίσουν ἓνα *μικρὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος*. Ἔτσι καὶ *τώρα*, ἡ ἀνάταση ἀρχίζει ἀπ' τὴν ἀνάδειξη τῶν νέων μας, ὡς *πρωτοπόρων* στήν ψηφιακὴ τεχνολογία, καὶ ἐπεκτείνεται στήν *ὑπόλοιπη οἰκονομία* καὶ *ζωή*· ἡ ὀλοκληρωτικὴ μορφή ἐξουσίας τοῦ *βιομηχανικοῦ συστήματος* ἀναδεικνύεται χειρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς *Τεράς Συμμαχίας*, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας. Ἀπλὴ νύξη γίνεται...

Ἡ πορεία τῆς χώρας, αὐτὰ τὰ διακόσια σχεδὸν χρόνια ἦταν ἀρκετὰ ἐπιτυχῆς, ἐὰν τὴν συγκρίνει κανεὶς μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς, ὅσους ξεκίνησαν ἀπ' τὴν ἴδια ἀφετηρία· παρὰ τὶς δυσκολίες ἀπ' τὰ *τετρακόσια χρόνια* τῆς *σκλαβιάς* καὶ τὴν ἀντιμετώπισή μας ὡς ἀποικίας ἀπ' τοὺς *μεγάλους*, λόγῳ τῆς ἀρνήσεώς μας γιὰ *προσαρμογὴ* στὴ *μονοσήμαντη βιομηχανικὴ λογικὴ*, τὶς *δύο δεκαετίες πολέμων* τὸν *περασμένο αἰῶνα*, τὴν *δικτατορία* καὶ τὶς *τρεῖς δεκαετίες συνειδητῆς προσπάθειας ἀφελλληνισμοῦ*, μὲ ὄργανο τὴν *ἐξαχρείωση* τῆς *γλώσσης* μας καὶ ἄλλα *πολλά*, ἡ πορεία ἦταν *ἄκρως ἐπιτυχημένη*. Μείναμε *ὄρθιοι*, μὲ *πολλὰ προβλήματα* κυρίως μετὰ τὰ *μνημόνια*, ἀλλὰ *ὄρθιοι* καὶ *ἀποφασισμένοι*...

Ἐπίμετρον

Ἡ συλλογικὴ μνήμη τῶν λαῶν προσδιορίζεται κυρίως ἀπ' τὴν ἀρμονία τοῦ λόγου τους, ποιητικοῦ καὶ πεζοῦ· ὅσο πιὸ ἀρμονικὸς εἶναι ὁ λόγος, στοὶ μέτρο γιὰ τὴν ποίηση, στοὶ ρυθμὸ γιὰ τὴν ῥητορεία καὶ στὴν προσωδία γιὰ τὸν πεζὸ λόγον, τόσο πιὸ εὐκόλα ἀποτυπώνεται στὴν μνήμη καὶ μεταδίδεται ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Ἄλλωστε στὴν περίοδο τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ -ὅπως ἦταν ὁ ἑλληνικὸς μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ-, ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια, μὲ τὸν προφορικὸ λόγον ἐπιβίωσαν οἱ κοινότητες στὶς περιόδους τῆς σκλαβιάς· ὁ λόγος ἐκρίνετο ἀπ' τὴν ἰκανότητα ἀπομνημονεύσεώς του, μαζὶ μὲ τὶς παραδόσεις, τὶς παροιμίες, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα· Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν «Ῥητορικὴν» του εἶναι σαφής: «Εὐμαθὴς δὲ ὅτι εὐμνημόνευτος. Τοῦτο δέ, ὅτι ἀριθμὸν ἔχει ἢ ἐν περιόδοις λέξεις, ὃ πάντων εὐμνημονευτότατον. διὸ καὶ τὰ μέτρα πάντες μνημονεύουσιν μᾶλλον τῶν χύδην»²⁶. Ὅσο πιὸ γλαφυρὰ μιλάει κάποιος, τόσο πιὸ εὐκόλα ἀποτυπώνεται στὴν μνήμη ὁ λόγος του· ἀλλὰ πάντοτε ὑστερεῖ ἀπέναντι στοὺν ποιητικὸ λόγον, στοὺν ὁποῖο τὸ μέτρο εὐνοεῖ περισσότερο τὴν ἀπομνημόνευση· στὴ διευκόλυνση τῆς ἀπομνημονεύσεως ἀποβλέπει ὁ δεκαπεντασύλλαβος ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου καὶ ὁ πολιτικὸς στίχος στὴ συνέχεια. Εὐμαθὴς εἶναι ἡ φράσις ὅταν εἶναι εὐμνημόνευτη. Αὐτὸ δὲ ἐπειδὴ ἔχει ὀρισμένον ἀριθμὸν προτάσεων, ὁ ὁποῖος εἶναι εὐμνημονευτότατος πρωτίστως. Διὰ τοῦτο ὅλοι ἀπομνημονεύουν τὶς φράσεις μὲ μέτρο, τὰ ποιήματα ἀπομνημονεύονται καλύτερα ἀπ' τὸν πεζὸ λόγον.

Στὶς τοπικὲς κοινωνίες θυμόμαστε ὅλοι τὰ παραμύθια τῆς γαλιᾶς, τὶς ἱστορίες τῶν μεγαλύτερων, στὶς μακριὰς νύχτες τοῦ χειμῶνα, ἢ στοὶ στέκι τῆς γειτονιάς τὸ θέρος, μὲ τὸν ἑναστρο οὐρανὸ πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι μας· πόσα δὲν μάθαμε στὶς συντροφικὰς αὐτές, ἱστορίες γιὰ τὰ παλιά, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ τόπου, ἀφοῦ οἱ γηραιότεροι θυμόντουσαν τοὺς Τούρκους, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας, γιὰ πολλὰ ἄλλα. Ἔτσι, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε τουλάχιστον ἡμεῖς οἱ μικροί, γύριζε ἢ συντροφιά καὶ στοὶ τραγοῦδι, τὸ δημοτικὸ πάντοτε, ἂν καὶ κάποιες σπάνιες φορὲς ἔπιαναν καὶ μερικὲς καντάδες, ἀθηναϊκὲς κυρίως· κάποια ἢ κάποιες, γιὰ τὸ τραγοῦδι πρωταγωνιστοῦν, ὡς κορυφαῖες, πάντα οἱ γυναῖκες, ἔπιαναν ἕναν σκοπὸ, οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦσαν καὶ γενικευόταν ἡ εὐχάριστη ἀτμόσφαιρα, παρὰ τὰ δεινὰ τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, ἦταν ἀνάσα ζωῆς...

²⁶ Ἀριστοτέλους, «Ῥητορικὴ», βιβλ. Η', κεφ. θ', παραγ. 3, (1409α40-1409β7), μετάφραση δική μου.

Ἡ διατάραξη τῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου, καὶ κατὰ προέκταση τῆς σκέψεως, τῆς νοήσεως, ἦταν πάντοτε ἡ ἐπιδίωξη τῶν κάθε μορφῆς ὀλοκληρωτικῶν συστημάτων στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ὅταν διαταραχθεῖ ἡ ἀρμονία του, ὁ λόγος ἀποτυπώνεται ὡς διαστροφή στὸ μυαλό, ἐνῶ καὶ ἡ σκέψη ἀπορρυθμίζεται, καὶ ὅσο πιὸ ἔντονη εἶναι ἡ διαταραχὴ, τόσο πιὸ ὀξεῖα εἶναι ἡ ἀπορρύθμιση, ὁ ἄνθρωπος δὲν σκέπτεται ὡς ἐλεύθερος πολίτης: «τὸ εὐρυθμὸν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἴπερ ῥυθμὸς γε καὶ ἀρμονία λόγῳ», λέει ὁ Πλάτων, διότι εἶναι εὐμαθῆς καὶ εὐμνημόνευτος, συμπληρώνει ὁ μαθητῆς του. Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο λοιπὸν καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ὅπως ἀκριβῶς μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο. Καὶ συμπληρώνει, «κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐάν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τοῦναντίον;» καὶ ἡ ἄσκηση μὲ τὴν μουσική εἶναι ἡ καλύτερη διαπαιδαγώγηση, διότι διεισδύει ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἀρμονία, καὶ δένονται ἄρρηκτα μαζί της ὡς φορεῖς τῆς εὐσχημοσύνης, καὶ καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο εὐσχήμονα, ἐὰν σωστὰ διαπαιδαγωγηθεῖ, διαφορετικὰ, ἂν ὅμως ὄχι, τὸν ὀδηγοῦν στὸ ἀντίθετο, σὲ ἄσχημο ἢ καὶ ἀχρεῖο, τὸν ἐξαγριώνουν.

Οἱ ἄσχημοι, οἱ ἀχρεῖοι δὲν ταίριαζαν καὶ δὲν ταιριαζοῦν ποτὲ στίς συντροφίαις τῆς γειτονιάς, στίς ἱστορίες τους καὶ στὰ παραμύθια τους, δὲν δένονται μαζί τους, ἀποβάλλονται· παράδειγμα στίς ἄγριες ἐποχές, ὅταν δέσποζαν στὸ χωριὸ καὶ στὴν περιοχὴ οἱ κουμπουροφόροι κάθε παραλλαγῆς, τότε, ὅλοι στὴ γειτονιά, ὅταν αἰσθάνονταν ὅτι ἦταν γύρω τους ἢ τοὺς ἀντίκρουζαν, δὲν εἶχαν ὄρεξη οὔτε γιὰ παραμύθια ἢ γιὰ γιὰ, οὔτε γιὰ ἱστορίες καμμία τους· βουβῆς ἔμεναν ὅλες τους στὰ νυχτέρια ἢ στίς καλοκαιρινὲς νύχτες στὰ στέκια, κι ἔπλεκαν τὰ μάλλινα γιὰ τὴν οἰκογένεια, γιὰ τὰ παιδιά καὶ τοὺς παπποῦδες, ὅσους ζοῦσαν, γιὰτὶ ἄνδρες δὲν ὑπῆρχαν, εἶχαν χαθεῖ, δὲν καταγράφονται στὴν μνήμη σου.

Ὅσο κι ἂν τὰ περιορίσει ἡ τηλεόραση τὰ παραμύθια τῆς γιὰ γιὰς, δὲν τὰ ἐξαφάνισε ἐντελῶς, μᾶλλον τὰ κατέστησε πιὸ ἐλκυστικά· τὸ μικρὸ παιδί χαίρεται περισσότερο τὸν ζωντανὸ καὶ πηγαῖο λόγο της, στὴν ζεστὴ ἀτμόσφαιρα τῆς οἰκογένειας· μὲ τὴν θαλπωρὴ τῆς γιὰ γιὰς, ἀκούγονται εὐχὰ στ' αὐτιά του οἱ ἱστορίες της, διεισδύουν βαθύτερα ἐντὸς τῆς ψυχῆς του καὶ μένουν ἀνεξίτηλα χαραγμένες στὴ μνήμη του.

Εἶχαν καὶ ἔχουν ἀποτελέσει τὰ παραμύθια τὸ ἀντίβαρο στὴν ἐξαχρείωση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἀλλὰ καὶ μετετέραψαν στὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψεως τῶν παιδιῶν μας, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· ἔγιναν τὸ οὐσιαστικὸ ἀντιστάθμισμα ἀπέναντι στὴν ἀλαλία τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδύσεως.

Εἰρωνεία τῆς ἱστορίας...

Οὐδεὶς ἀπὸ ὅσους ἐφάρμοζαν τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόβαλαν ὡς τὴν σωτηρία τοῦ τόπου, δὲν φανταζόταν τὴν παρέμβαση τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως· ἦταν ἔξω ἀπ' τὴν λογικὴ τους, ἐγκλωβισμένοι ὅπως ἦταν μέσα στὴν μονοδιάστατη λογικὴ τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος· ἦταν ἄλλωστε, πρὸ τριακονταετίας, ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς ἀμερικανικῆς κοσμοκρατορίας, ὅπως ἐπισφραγίσθηκε καὶ μετὰ μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Δὲν πέρασαν καὶ τόσα πολλὰ χρόνια ἀπὸ τότε, ὅλοι τὰ θυμόμαστε αὐτά, συνοδευόμενα ἀπ' τὴν προπαγάνδα τῆς ἀριστερῆς ιδεολογίας καὶ τῆς ἀποκοπῆς ἀπ' τὶς ἑλληνικὲς μας ρίζες, ὡς ἀντιδραστικὲς καὶ ἀναχρονιστικὲς ἀπόψεις κάποιων «στενοκεφάλων»...

Ἡ ζωογόνος φαντασία ὅμως τῶν Ἑλληνοπαίδων ἀναπήδησε, ὡς πηγαῖον ὕδωρ, καὶ θρέφει τὴν ψυχὴ τους καὶ τὴν δημιουργικὴ τους σκέψη, ἀντλώντας μέσα ἀπ' τὰ νάματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας.

Τὸ δροσᾶτο ὕστερο ἀστέρι τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας προμηνύει καθαρῶτατον ἥλιον...

Χρήστος Ζ. Καρανίκας,
Μάρτιος, Ἀπρίλιος, 2014
Καισαριανή, Καλαμάκι